

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΤΑΦΟΙ ΜΕ ΟΠΛΑ ΣΤΗ
ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι ΦΑΣΗ**

Η τάξη των «πολεμιστών» και η
θέση τους
στην πρόιμη μυκηναϊκή κοινωνία

ΦΩΤΕΙΝΗ ΧΡΗΣΤΑΚΗ

ΕΠΟΠΤΡΙΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ

**ΒΑΣΙΚΗ: κα.ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ: κα.ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ**

ΒΟΛΟΣ 2005



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4785/1
Ημερ. Εισ.: 29-06-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2005
ΧΡΗ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ πολύ τις επόπτριες καθηγήτριές μου, κα. Ευγενία Γιαννούλη και κα. Ιφιγένεια Τουρναβίτου, για την καθοδήγηση και υποστήριξή τους στην εκπόνηση αυτής της εργασίας..

Θερμές ευχαριστίες και προς τους φίλους μου για την ηθική υποστήριξη που μου προσέφεραν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗσελ. 4	σελ. 4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥσελ.11	σελ.11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο ΟΠΛΙΣΜΟΣσελ.14	σελ.14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΑΡΓΟΛΙΔΑσελ.20	σελ.20
1. Μυκήνες	
2. Άργος	
3. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΜΕΣΣΗΝΙΑσελ.37	σελ.37
1. Πύλος	
2. Μυρσινοχώρι	
3. Κουκουνάρα	
4. Νιχώρια και περίχωρα	
5. Κεφαλόβρυσο	
6. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΛΑΚΩΝΙΑσελ.45	σελ.45
1. Σπάρτη	
2. Άγιος Στέφανος	
3. Επίδαυρος	
4. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΗΛΕΙΑσελ.48	σελ.48
1. Κάτω Σαμικό	
2. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΑΤΤΙΚΗσελ.49	σελ.49
1. Ελευσίνα	
2. Θορικός	
3. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΒΟΙΩΤΙΑσελ.52	σελ.52
1. Δράμεσι	
2. Θήβα	
3. Συμπεράσματα	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑσελ.54	σελ.54

ΠΙΝΑΚΕΣ	σελ.58
ΧΑΡΤΕΣ	σελ. 72
ΕΙΚΟΝΕΣ	σελ.80
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	σελ.84
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.85

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το τέλος της ΜΕ περιόδου στον ηπειρωτικό χώρο σηματοδοτείται από μια σειρά αλλαγών στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τομέα, οι οποίες αρχίζουν να εκδηλώνονται πιο έντονα τη ΜΕ ΙΙΙ φάση και συνεχίζουν μέχρι και την ΥΕ Ι. Οι δύο αυτές φάσεις, ΜΕ ΙΙΙ και ΥΕ Ι, αντιμετωπίζονται ως μια, η οποία συχνά καλείται «μεταβατική», γιατί οι αλλαγές που επισυμβαίνουν σ' αυτή, παγιώνονται κατά τη διάρκεια της επόμενης (ΥΕ ΙΙΑ) φάσης, οπότε και διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά του μυκηναϊκού πολιτισμού¹. Γι' αυτό και οι απαρχές του μυκηναϊκού πολιτισμού τοποθετούνται σ' αυτόν το χρονολογικό ορίζοντα (ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι).

Σ' αυτόν ακριβώς τον ορίζοντα, οι μελετητές έχουν παρατηρήσει ένα φαινόμενο, που εκδηλώνεται σε μια περιοχή της Αργολίδας, τις Μυκήνες. Πρόκειται για την ύπαρξη μιας ομάδας τάφων, που έχουν χαρακτηριστεί ως «πλούσιοι» και έχουν συνδεθεί με την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, η οποία διακρίνεται για τον πολεμικό της χαρακτήρα². Τον πολεμικό χαρακτήρα τον αναγνωρίζουμε από την παρουσία όπλων ως κτερισμάτων στους τάφους αυτούς.

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι να δει τη σχέση αυτή μεταξύ του πλούτου και της πολεμικής ιδιότητας, όχι μόνο μέσα από το παράδειγμα των Μυκηνών, αλλά, εξετάζοντας ανάλογα ταφικά σύνολα γενικά στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, την ίδια περίοδο (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι). Θα επιχειρηθούν συγκρίσεις μεταξύ των περιοχών, από τη μελέτη των δεδομένων έτσι όπως θα παρουσιαστούν (σε επίπεδο ταφικών τύπων, κτερισμάτων και γεωγραφικής κατανομής) και ερμηνείες, σχετικά με την ύπαρξη ή όχι ανάλογων φαινομένων όπως στις Μυκήνες. Στο σκοπό αυτό θα βοηθήσουν και συγκεντρωτικοί πίνακες, όπως και χάρτες που δημιουργήθηκαν με βάση τους πίνακες αυτούς³. Καθώς θα πραγματευτούμε ζητήματα πλούτου και οπλισμού, θεωρείται αναγκαίο να δοθεί ένας ορισμός για τον «πλούτο», όπως, επίσης, και να παρουσιαστεί μια τυπολογία των όπλων της περιόδου, αλλά και τι συνιστά έναν τάφο πολεμιστή.

¹ Treuil et al. 1996 : 344.

² Βλ. σχετικά Cavanagh, Mee 1998' Graziadio 1991' Mee, Cavanagh 1984' Voutsaki 1995 και 1998' Wright 1987.

³ Για τη δημιουργία των χαρτών χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό ArcView 3.1 του συστήματος G.I.S. (Geographical Information Systems)

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούν οι δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν στη συγκέντρωση και μελέτη του υλικού. Ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα είναι το γεγονός ότι πολλές θέσεις δεν είναι πλήρως δημοσιευμένες (ορισμένες δεν έχουν δημοσιευθεί καν) και ο μελετητής δεν μπορεί να έχει το σύνολο των πληροφοριών, που ενδεχομένως χρειάζεται. Γι' αυτό το λόγο, ορισμένες θέσεις θα παρουσιασθούν λεπτομερέστερα από κάποιες άλλες. Ένα ακόμη πρόβλημα που αντιμετωπίστηκε είναι η γλώσσα των δημοσιεύσεων, που δεν είναι πάντοτε η αγγλική, αλλά και η αδυναμία πρόσβασης της γράφουσας σε πρωτογενείς δημοσιεύσεις. Έτσι, το υλικό έχει συγκεντρωθεί κατά κύριο λόγο από δευτερεύουσες δημοσιεύσεις και συγκεντρωτικές μελέτες στην αγγλική.⁴ Ο αναγνώστης, επίσης, θα πρέπει να έχει υπ' όψιν του και το γεγονός της άνισης μεταξύ των γεωγραφικών περιοχών μελέτης, αφού ορισμένες περιοχές (κυρίως Αργολίδα και Μεσσηνία) έχουν ανασκαφεί και δημοσιευθεί περισσότερο από άλλες, καθώς και τα άλλα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μελετητές, που είναι η σύληση των τάφων, η διαταραχή των στρωμάτων (κυρίως σε τάφους με πολλαπλές ταφές) και η κακή διατήρηση του σκελετικού υλικού, που δε μας επιτρέπουν να έχουμε το σύνολο των πληροφοριών που θα ήταν απαραίτητες για τη διεξαγωγή πιο ολοκληρωμένων μελετών και την εξαγωγή πιο ασφαλών συμπερασμάτων.

Προτού, όμως, περάσουμε στο κύριο θέμα της εργασίας, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθούν εν συντομία τα γενικά χαρακτηριστικά της περιόδου στην οποία ανήκουν οι προς μελέτη τάφοι, αλλά και της προηγούμενης περιόδου, έτσι ώστε να γίνουν πιο κατανοητές οι εξελίξεις και οι αλλαγές της ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι, αλλά και να δοθεί το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο τοποθετούνται οι τάφοι αυτοί.

⁴ Οι συγκεντρωτικές μελέτες που κατά κύριο λόγο χρησιμοποιήθηκαν σαν πηγές, αλλά και σαν οδηγοί είναι: Boyd 2002¹, Cavanagh, Mee 1998², Papadimitriou 2001³.

Γενικά χαρακτηριστικά ΜΕ Ι-ΙΙ

Πολιτισμός, οικονομία, κοινωνία⁵. Οι πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε γι' αυτή την περίοδο προέρχονται εξ ίσου από ταφικά και οικιστικά κατάλοιπα και η εικόνα που μας δίνουν είναι αυτή της σχετικής «απομόνωσης» της ηπειρωτικής Ελλάδας, η οποία μοιάζει αποκομμένη από τις προόδους που συντελούνται στον τεχνικό και καλλιτεχνικό τομέα σε άλλες περιοχές του Αιγαίου. Γενικότερα, παρατηρείται μια στασιμότητα και οπισθοδρόμηση, που αντικατοπτρίζεται στην απουσία ενασχόλησης με τη τέχνη και στη μονοτονία που χαρακτηρίζει την πολιτιστική έκφραση. Στον τομέα της οικονομίας, επίσης, η παραγωγή δεν φαίνεται πιο οργανωμένη σε σχέση με την ΠΕ ΙΒ/ΙΙΙ, καθώς βρίσκεται στο στάδιο εξυπηρέτησης της απλής επιβίωσης και τα είδη που καλλιεργούνται και εκτρέφονται είναι τα ίδια με της προηγούμενης περιόδου. Αλλά και οι κοινωνικές δομές παρουσιάζουν στοιχειώδη μορφή, ενώ η έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης είναι περιορισμένη, καθώς οι μοναδικές ενδείξεις, σύμφωνα με κάποιους μελετητές⁶, για την ύπαρξή της είναι ίσως η παρουσία των τύμβων⁷ και σπιτιών με σύνθετη κάτοψη, ενώ πιο ασφαλή ένδειξη αποτελεί ο σχετικός πλούτος ορισμένων ύστερων τάφων⁸. Σχετικά με την κατανομή των θέσεων, στη ΒΑ Πελοπόννησο παρατηρείται μείωση των κατοικημένων θέσεων, αλλά, ταυτόχρονα, διεύρυνση της έκτασής τους, ενώ στη Μεσσηνία ο αριθμός τους συνεχίζει να αυξάνεται. Όσον αφορά στα δίκτυα ανταλλαγών, από την αρχή της περιόδου χρησιμοποιούνται οι θαλάσσιοι δρόμοι (επαφές με Κυκλάδες και Κρήτη)⁹, όπως και κατά την ΠΕ, ενώ στη συνέχεια

⁵ Βασιλικού 1995: 9-12· Dickinson 1999: 40-53· Treuil et al. 1996 : 268-302· Vermeule 1983: 71-83

⁶ Treuil et al. 1996 : 295

⁷ βλ. Treuil et al. 1996 : 295, 289-290.

Ο μελετητής αναφέρει ότι κάποιοι θεωρούν ότι οι τύμβοι ανήκουν σε εξέχοντα πρόσωπα λόγω της «επιβλητικής» μορφής τους και επειδή περικλείουν ορισμένες φορές μεγάλου μεγέθους τάφους και σημαντικότερα κτερίσματα, ενώ παρατηρείται και η τέλεση ιδιότυπων τελετουργιών. Ο ίδιος αμφισβητεί την άποψη αυτή και χρησιμοποιεί ως επιχείρημα την ανομοιογενή κατανομή των τύμβων, το γεγονός ότι αρκετές φορές βρίσκονται σε σχήμα ή τα κτερίσματα μαζί με άλλους τύπους τάφων, ενώ οι τάφοι που οι ίδιοι περικλείουν δεν διαφέρουν στο σχήμα ή τα κτερίσματα από τους υπόλοιπους. Ωστόσο, θεωρεί ότι αποτελούν στοιχείο για την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης, χωρίς να διευκρινίζει για πιο λόγο το υποστηρίζει αυτό. Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε ότι οι τύμβοι είναι ένας τύπος που υπάρχει ήδη από την ΠΕ περίοδο και δεν υιοθετήθηκε τη ΜΕ.

⁸ Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους τάφους 2 και 3 του βόρειου νεκροταφείου της Κορίνθου, οι οποίοι έχουν ως κτερίσματα μερικά χάλκινα, αργυρά και χρυσά κοσμήματα. Χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ ΙΙ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Blegen, C., 1964, *Corinth, the North cemetery*.

⁹ Tournafitou 1995: 113.

αναπτύσσονται σταδιακά και οι χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας¹⁰. Όμως οι επαφές, γενικά, είναι περιορισμένες και οι διακοινοτικές σχέσεις χαλαρές, συμπέρασμα που προκύπτει από την κατανομή της κεραμικής της ηπειρωτικής Ελλάδας, που είναι μικρή μεταξύ των περιοχών.

Ταφικά έθιμα¹¹. Ο μοναδικός βεβαιωμένος τρόπος ταφής γι' αυτή την περίοδο είναι ο ενταφιασμός, και ο χώρος όπου λαμβάνει μέρος είναι συνήθως το εσωτερικό των οικιών ή και εκτός αυτών, σε κομβικά σημεία (π.χ. σε δρόμους) ή ανοιχτούς χώρους εντός του οικισμού (στους ανοιχτούς χώρους μπορεί να απαντώνται συστάδες τάφων, οι οποίοι, συνήθως, χαρακτηρίζονται ως οικογενειακοί). Πραγματικές νεκροπόλεις εκτός οικισμών δεν απαντώνται πριν από τη ΜΕ III, εκτός από την περίπτωση των τύμβων, που βρίσκονται εκτός των ορίων των οικισμών, σε συστάδες ή μεμονωμένοι. Οι τύποι των τάφων που χρησιμοποιούνται την περίοδο αυτή είναι ο κιβωτιόσχημος, ο απλός λάκκος και ο τύμβος, που αναφέρθηκε πιο πάνω, τρεις κατ' εξοχήν πρωτοελλαδικοί τύποι. Χρησιμοποιούνται, επίσης, και πίθοι, που φιλοξενούν παιδικές ταφές. Οι τάφοι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, περιέχουν μεμονωμένες ταφές και πολύ σπάνια δύο ή τρεις. Στην αρχή της περιόδου κυριαρχεί η συνεσταλμένη στάση του σώματος, ενώ προς το τέλος, σταδιακά υπερτερεί η εκτεταμένη. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται με την τάση διεύρυνσης του τάφου και πιθανόν και με τη βαθμιαία απομάκρυνση των τάφων από τις κατοικημένες περιοχές. Τέλος, όσον αφορά στα κτερίσματα, αυτά είναι πολύ φτωχά και συνήθως δεν ξεπερνούν τα ένα με δύο πήλινα αγγεία, ενώ υπάρχουν και πολλές περιπτώσεις τάφων χωρίς κτερίσματα¹². Εξάιρεση αποτελούν οι δύο τάφοι από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου (βλ. υποσημείωση 8). Γενικώς, πάντως, τα κτερίσματα που μπορεί να συναντήσουμε είναι αγγεία, εργαλεία, όπλα, κοσμήματα και αντικείμενα με συμβολική σημασία, όχι όμως από πολύτιμο υλικό, ούτε σε μεγάλες ποσότητες.

Προς το τέλος της περιόδου, ορισμένα στοιχεία, όπως η εμφάνιση πιο σύνθετων κατοικιών, στοιχειώδους πολεοδομικού σχεδιασμού, οχυρωματικών έργων (πχ στην

¹⁰ Treuil et al. 1996 : 298-9.

¹¹ Βασιλικού 1995: 9-12· Cavanagh, Mee 1998: 41· Dickinson 1999: 43-45· Treuil et al. 1996 : 287-291· Vermeule 1983: 83-87.

¹² Βεβαίως, υπάρχει το πολύ σοβαρό ενδεχόμενο τα κτερίσματα να ήταν από φθαρτά υλικά, όπως ύφασμα και ξύλο και ορισμένα από αυτά να είχαν συμβολική αξία και να μας έδιναν, αν ήταν δυνατόν να σωθούν, πληροφορίες για τυχόν κοινωνικές διαφοροποιήσεις.

Περιστεριά, Μάλθη, Ασπίδα Άργους, Πύλο, Κιάφα- Θίτι Αττικής και πιθανόν Θήβα¹³) καθώς και ορισμένων ταφικών ευρημάτων (βλ. π.χ. Β νεκροταφείο Κορίνθου και τάφο πολεμιστή στην Κολώνα της Αίγινας¹⁴), αποτελούν ίσως ενδείξεις για τις εξελίξεις της επόμενης περιόδου. Ο τάφος του πολεμιστή στη Αίγινα αποτελεί μοναδική εξαίρεση σ' αυτόν τον χρονολογικό ορίζοντα και έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί χαρακτηρίζεται από μια αρχιτεκτονική και ένα πακέτο κτερισμάτων, που φαίνεται πως απετέλεσαν το πρότυπο των καθέτων λακκοειδών τάφων των Μυκηνών (για περισσότερες πληροφορίες βλ. 'Συμπερασματικά' Κεφαλαίου 3).

Γενικά χαρακτηριστικά ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι

Η μετάβαση από την ΜΕΧ στην ΥΕΧ μπορεί να χαρακτηριστεί περίοδος εντατικοποίησης των διεργασιών που είχαν αρχίσει προς το τέλος της ΜΕΧ στον πολιτισμικό, κοινωνικό και εμπορικό τομέα, καθώς παρατηρούνται καινοτομίες στην τέχνη, τη βιοτεχνική παραγωγή, την ταφική αρχιτεκτονική, την κοινωνική οργάνωση και τις επαφές. Οι πληροφορίες μας γι' αυτή την περίοδο προέρχονται από τη μελέτη, κυρίως, των ταφικών δεδομένων και σε ελάχιστο βαθμό της οικιστικής αρχιτεκτονικής.

Πολιτισμός, οικονομία, κοινωνία¹⁵. Την περίοδο αυτή, παρουσιάζονται εξελίξεις στον καλλιτεχνικό τομέα, με την εισροή αντικειμένων και ιδεών από το Αιγαίο και κυρίως από την Κρήτη, ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας που μαρτυρείται στην αφθονία και την ποικιλία των όπλων και των μετάλλινων αγγείων και, γενικότερα, στη βιοτεχνία παρατηρείται η αυξανόμενη τεχνική εξειδίκευση που αντικατοπτρίζεται στη δημιουργία τυποποιημένης μαζικής παραγωγής. Τα δίκτυα ανταλλαγών είναι πολύ πιο διευρυνμένα αυτή την περίοδο, όμως, η μελέτη των εισαγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων και η κατανομή τους δείχνει ότι μάλλον συνηθιζόταν το ευκαιριακό εμπόριο και όχι οι άμεσες και εξειδικευμένες εμπορικές συναλλαγές μεγάλων αποστάσεων. Η κοινωνία, πάντως, εξακολουθεί να στηρίζεται στην αγροτική οικονομία, η οποία παρουσιάζει μικρές αλλαγές, όπως είναι η επικράτηση του

¹³ Treuil et al. 1996 : 285-6, 349-50.

¹⁴ Χρονολογείται στη ΜΕ ΙΙ, ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και φέρει τα χαρακτηριστικά των καθέτων λακκοειδών των Μυκηνών. (Walter 2001: 145-51).

¹⁵ Βασιλικού 1995: 12-21, 36-102 Dickinson 1999: 109-192 Treuil et al. 1996: 345-354, 358-383.

συστήματος της τριμερούς καλλιέργειας (δημητριακά, ελαιόδεντρο, αμπέλι). Υπάρχει και κάποια δημογραφική άνοδος, η οποία γίνεται αντιληπτή από την επέκταση ή την αναδιαμόρφωση αρκετών οικισμών, κάποιοι από τους οποίους φαίνεται να μεταμορφώνονται σε κέντρα εξουσίας και βρίσκονται σε θέσεις κατοικημένες ήδη από τη ΜΕ. Αυτές θα αποτελέσουν τα μετέπειτα σημαντικά μυκηναϊκά κέντρα, όπως είναι οι Μυκήνες, η Πύλος, η Θήβα και ο Ορχομενός. Επίσης, παρατηρείται αύξηση των θέσεων κατά τη ΜΕ ΙΙΙ, ιδιαίτερα στην Αργολίδα.

*Ταφικά έθιμα*¹⁶. Οι τύποι τάφων που συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και αυτή την περίοδο είναι ο κιβωτιόσχημος, ο απλός λάκκος και ο τύμβος¹⁷, ενώ κάνουν την εμφάνισή τους και νέοι, όπως ο κάθετος λακκοειδής, ο θολωτός και ο θαλαμοειδής (λαξευτός ή κτιστός)¹⁸. Οι σημαντικές αλλαγές, που συνοδεύονται από την εμφάνιση των νέων αυτών τύπων, παρατηρούνται στο ταφικό τελετουργικό, όχι στον τύπο των κτερισμάτων που συνοδεύουν τους νεκρούς, αλλά στην ποσότητα και την ποιότητα των κτερισμάτων, καθώς και τον αριθμό των ταφών σε ένα μόνο τάφο. Η πρακτική αυτή των πολλαπλών ταφών δεν είναι νέο στοιχείο, καθώς λαμβάνει χώρα σε τύμβους της ΜΕ περιόδου, όμως τώρα εμφανίζεται πολύ πιο έντονη, ιδιαίτερα στους νέους τύπους τάφων. Ο ενταφιασμός εξακολουθεί να αποτελεί τον κυρίαρχο τρόπο ταφής, όπως και την προηγούμενη περίοδο. Η στάση του σώματος είναι συνήθως εκτεταμένη με την πλάτη στο δάπεδο ή με γυρισμένο το σώμα στο ένα πλευρό, ή με την πλάτη στο δάπεδο και τα πόδια λυγισμένα, ενώ σπάνια συναντάται η συνεσταλμένη στάση και μόνο σε ταφικούς τύπους «παραδοσιακούς», όπως θα μπορούσαμε να τους ονομάσουμε, δηλαδή, τύπους που υπάρχουν από τις προηγούμενες περιόδους¹⁹. Γενικότερα, παρατηρείται μια αυξημένη προσοχή στην ταφική αρχιτεκτονική και την απόθεση κτερισμάτων, σε αντίθεση με την οικιστική αρχιτεκτονική, για την οποία δεν έχουμε τόσες πληροφορίες όσες για τα ταφικά.

¹⁶ Βασιλικού 1995: 23-36· Dickinson 1999: 54-108· Treuil et al. 1996: 354-358

¹⁷ Ο κιβωτιόσχημος και ο απλός λάκκος είναι τύποι των οποίων η χρήση σταδιακά περιορίζεται. Όσον αφορά στους τύμβους, κάποιοι ΜΕ εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται (π.χ. Άργος, Δενδρά, Ρούτσι κ.α κυρίως στη Μεσσηνία), ενώ κατασκευάζονται και ορισμένοι νέοι (π.χ. Μαραθών 2, Μακρύσια, Περιστεριά, Κάτω Σαμικό κ.α.) (βλ. Boyd 2002).

¹⁸ Η πρόλευση και εξέλιξη των ταφικών τύπων δεν θα απασχολήσουν την παρούσα εργασία.

¹⁹ Π.χ. οι κιβωτιόσχημοι τάφοι Η και Ζ του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών.

Παρά την εμφάνιση, ωστόσο, τόσων καινοτομιών, τα παραδοσιακά πολιτισμικά στοιχεία που κληροδοτήθηκαν από την προηγούμενη περίοδο δεν υποκαθίστανται από τα νέα, αλλά και τα δύο συνυπάρχουν για πολλά χρόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

Επειδή ο πλούτος είναι μια λέξη που αναπόφευκτα θα χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία και επειδή ζητήματα κατανομής του πλούτου θα την απασχολήσουν, θεωρείται αναγκαίο, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, να δοθεί ένας ορισμός της έννοιας¹.

Ο πλούτος σαν έννοια εμπίπτει αφ' ενός στη σφαίρα των κινητών ευρημάτων, δηλαδή, στην περίπτωση των ταφικών δεδομένων αφορά στα κτερίσματα ενός τάφου, και αφετέρου στην αρχιτεκτονική. Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τον πλούτο υπαγορεύεται από σύγχρονες αξίες και με κριτήριο αυτές αποδίδουμε τους χαρακτηρισμούς «πλούσιος» ή «φτωχός». Αυτό, λοιπόν, που χαρακτηρίζει έναν τάφο ως πλούσιο, όσον αφορά στα κτερίσματα, είναι κατ' αρχάς η ποσότητα των αντικειμένων, όταν συγκρίνονται όμοιοι τύποι από όμοιο υλικό. Και το υλικό κατασκευής, βεβαίως, αποτελεί πολύ σημαντικό κριτήριο. Τα μέταλλα αντικείμενα θεωρούνται πολυτιμότερα από πολλά άλλα, καθώς το μέταλλο είναι πιο δυσεύρετο (πιο δύσκολο να εξαχθεί ή να αποκτηθεί), πιο δύσκολο να δουλευτεί και έχει μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο και τη μεταχείριση. Έτσι, η αντοχή ενός αντικειμένου και η δυσκολία απόκτησής του είναι δύο ακόμη κριτήρια για την αξία του². Η περιοχή, λοιπόν, προέλευσης και η δυσκολία πρόσβασης, αποτελεί κριτήριο όχι μόνο για την αξία των πρώτων υλών, αλλά και για την αξία των τελειωμένων αντικειμένων.

Δύο άλλοι σημαντικοί παράγοντες που παίζουν ρόλο στο χαρακτηρισμό ενός τάφου ως πλούσιου, είναι η ποικιλία των κτερισμάτων³ και η ποιότητα ή περίτεχνη κατασκευή τους. Η ποικιλία, διότι σημαίνει δυνατότητα πρόσβασης σε διαφορετικές αγορές –προνόμιο, συνήθως, των πλουσίων πολιτών- και η περίτεχνη

¹ Πληροφορίες κυρίως από Graziadio 1991.

² Όμως γι' αυτή την περίοδο δεν γνωρίζουμε πάντα την προέλευση των πρώτων υλών, ούτε και το πόσο εύκολη ήταν η πρόσβαση.

³ Voutsaki 1995: 56. Voutsaki 1998: 52* Wright 1987.

κατασκευή, διότι μαρτυρά τη δαπάνη περισσότερου χρόνου και ενέργειας, η οποία, βεβαίως, έχει κάποιο αντίτιμο⁴.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω, ανάμεσα στα πιο πολύτιμα αντικείμενα συγκαταλέγονται τα μέταλλα (αγγεία, κοσμήματα, όπλα, εργαλεία), οι πολύτιμοι ή ημιπολύτιμοι λίθοι, αγγεία από διάφορα πετρώματα (π.χ. ορεία κρύσταλλο) και τα εξωτικά αντικείμενα ή υλικά, όπως ελεφαντόδοντο, lapis lazuli κ.α.

Βεβαίως, υπάρχει και η συμβολική αξία των αντικειμένων, αντικειμένων που εκφράζουν το κύρος. Ως τέτοια θεωρούνται οι χρυσές προσωπίδες, τα σκήπτρα, τα διακοσμητικά σώματος από πολύτιμα υλικά και τα πολυτελώς διακοσμημένα όπλα. Ανάμεσα στα όπλα, πολύτιμα θεωρούνται και τα οδοντόφρακτα κράνη, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού χαύλιων που χρειάζονται για την κατασκευή τους (βλ. Κεφ.2, υποσημ.6).

Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, τα στοιχεία που παίζουν ρόλο στη σπουδαιότητα ενός τάφου είναι το μέγεθος και η κατανάλωση της ενέργειας που απαιτείται για να κατασκευαστεί (πόσα υλικά θα χρησιμοποιηθούν, από πού θα μεταφερθούν, πόση κινητοποίηση ανθρώπινου εργατικού δυναμικού θα χρειαστεί), ενώ μεταξύ ομοίων τύπων τάφου σημαντικό ρόλο παίζει -εκτός από το μέγεθος- η προσεγμένη και περίτεχνη κατασκευή. Αυτά είναι βασικά στοιχεία που θεωρούνται ότι αντανακλούν το κύρος του ιδιοκτήτη ή των ιδιοκτητών και των ανθρώπων που συνδέονται μ' αυτούς, δεν είναι, όμως, τα μόνα, καθώς σημαντικό ρόλο παίζει και η τοποθεσία του τάφου, όπως και η σηματοδότησή του⁵. Η περίοπτη, δηλαδή, θέση ενός τάφου ή ο χωροταξικός διαχωρισμός μέσα σε ένα νεκροταφείο θεωρείται ένας τρόπος έκφρασης της ανισότητας και της ιεραρχίας. Γενικά, οι μελετητές έχουν παρατηρήσει μια σχέση μεταξύ πλούτου και μεγέθους και συνήθως οι πλουσιότεροι τάφοι είναι και οι μεγαλύτεροι⁶.

Ο συνδυασμός, επομένως, πλούσιων κτερισμάτων, μεγάλου μεγέθους τάφου και επιφανούς θέσης του ή ακόμη και η μεμονωμένη παρουσία των στοιχείων αυτών

⁴ Αν και ο υπολογισμός του χρόνου και της ενέργειας που καταναλώθηκε είναι μάλλον μία αμφιβόλου αποτελέσματος πρακτική, τα περίτεχνα αντικείμενα, ωστόσο, ανέκαθεν έχουν θεωρηθεί ότι έχουν μεγαλύτερη αξία από τα απλά κατασκευασμένα. Ίσως αυτό που τους προσδίδει αξία είναι, όχι μόνο η ενέργεια που καταναλώθηκε, αλλά και το οπτικό αποτέλεσμα, δηλαδή η ομορφιά τους.

⁵ Cavanagh, Mee 1998: 124 * Wright 1987.

⁶ Voutsaki 1998: 52. Ο πλούτος αυτός, όμως, ίσως είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης πολλών ταφών μέσα στον ίδιο τάφο, ακριβώς επειδή ο τάφος είναι μεγάλος και μπορεί να φιλοξενήσει πολλαπλές ταφές. Για να δούμε αν πράγματι ένας τάφος είναι πλούσιος, θα πρέπει να δούμε ποια κτερίσματα αντιστοιχούν σε κάθε ταφή.

θεωρούνται, σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις, δηλωτικά του κύρους, που είναι χαρακτηριστικό ανώτερων κοινωνικά ατόμων ή ομάδων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο ΟΠΛΙΣΜΟΣ

Εφόσον ένα από τα αντικείμενα αυτής της εργασίας είναι ο οπλισμός, θεωρείται σκόπιμο να γίνει μια μικρή παρουσίαση των τύπων των όπλων, καθώς και των βασικών διαφορών τους¹.

Ο οπλισμός χωρίζεται σε αμυντικό και επιθετικό, όμως η συντριπτική πλειοψηφία των όπλων που συναντάμε ως κτερίσματα ανήκουν στον επιθετικό και πρόκειται για ξίφη, παραξιφίδες, εγχειρίδια, μάχαιρες, αιχμές δοράτων και αιχμές βελών. Ο αμυντικός οπλισμός, όπως τον γνωρίζουμε κυρίως από την εικονογραφία, συνίσταται από το κράνος και την ασπίδα, ενώ είναι πολύ πιθανή και η ύπαρξη των διαφόρων προστατευτικών του σώματος (θώρακας, περιβραχιόνια, περικνημίδες)². Καμία ένδειξη, όμως, για την κτερισματική χρήση της ασπίδας δεν έχει βρεθεί ως τώρα, όπως, επίσης, και για τα πραγματικά προστατευτικά του σώματος, τα οποία, όταν συνοδεύουν τους νεκρούς, είναι πάντοτε κατασκευασμένα από πολύ λεπτά φύλλα πολύτιμων μετάλλων και επομένως δεν είναι δυνατόν να αποτελούν τον πραγματικό οπλισμό, εξαιτίας της μικρής τους αντοχής, όπως είναι εύκολα αντιληπτό³. Ίσως το μεγάλο μήκος της ασπίδας, που κάλυπτε ολόκληρο το σώμα από το λαιμό ως την κνήμη, να είναι υπεύθυνο για τη μη ανάγκη ύπαρξης θώρακα από ανθεκτικά υλικά (δηλαδή μεταλλικό και όχι δερμάτινο ή λινό, όπως είναι πιθανό να υπήρχε). Για την ασπίδα, πάντως, γνωρίζουμε από την εικονογραφία ότι υπήρχαν δύο τύποι, η «πυργόσχημη» και η «οκτώσχημη», που ήταν κατασκευασμένες από δέρμα βοδιού⁴ (Εικ.1 και 2).

Η μοναδική παρουσία πραγματικού αμυντικού οπλισμού είναι, πιθανότατα, η ύπαρξη επεξεργασμένων δοντιών κάπρου, που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή του οδοντόφρακτου κράνους, που σαν τύπος κυριαρχεί την πρώιμη μυκηναϊκή

¹ Ο αναγνώστης πρέπει να έχει πάντα στο μυαλό του ότι τα όσα αναφέρονται αφορούν τη ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι φάση, εκτός και αν διευκρινίζεται.

² Η ύπαρξή τους την ΥΕ ΙΙ φάση είναι βέβαιη (βλ. πανοπλία Δενδρών) και είναι πολύ πιθανό να υπήρχαν ήδη από την ΥΕ Ι (Treuil et al. 1996: 539).

³ Τα «προστατευτικά» αυτά είναι θώρακια, επιγονατίδες, περιβραχιόνια και φυλακτήρες, γενικώς, κατασκευασμένα από πολύ λεπτά φύλλα χρυσού και έχουν καθαρά ταφική χρήση.

⁴ Dickinson 2003: 283· Taylour 1983: 137· Treuil 1996: 365.

περίοδο και παραμένει σε χρήση μέχρι και τον 13^ο αι. π.Χ.⁵. Ικανός, ωστόσο, αριθμός τέτοιων δοντιών, που να μπορεί να πιστοποιεί την ύπαρξη ενός τέτοιου κράνους στον τάφο, δεν έχει βρεθεί, παρά σε εξαιρετικές, ίσως, περιπτώσεις⁶, πιθανόν εξαιτίας της πρακτικής της απομάκρυνσης ορισμένων κτερισμάτων, από τους συγγενείς του νεκρού (υποθέτουν οι μελετητές), ιδίως των εξαιρετικά πολύτιμων⁷. Όπως φαίνεται από την εικονογραφία, το κράνος αυτό αποτελείται από έναν, πιθανότατα, δερμάτινο σκούφο κωνικού σχήματος, πάνω στον οποίο ράβονται οι χαύλιοι, αφού έχουν κοπεί σε πλακίδια, και απολήγει σε ένα κομβίο ή σε λοφίο, ενώ συχνά φέρει παραγναθίδες και προστατευτικό για τον αυχένα⁸ (Εικ. 1 και 3). Ένας άλλος τύπος που πιθανόν να χρησιμοποιείται την περίοδο αυτή, σύμφωνα με κάποιους μελετητές, είναι ο υφασμάτινος ή δερμάτινος σκούφος, πάνω στον οποίο ράβονται χάλκινα ελάσματα⁹.

Όσον αφορά στον επιθετικό οπλισμό, ο πιο διαδεδομένος τύπος είναι το ξίφος¹⁰, που, σ' αυτή την περίοδο, συναντάται σε δύο τύπους. Ο πρωιμότερος είναι ο τύπος A¹¹ που θεωρείται μινωικής προέλευσης και η παρουσία του στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο (ήδη από τη ΜΕ III) είναι αποτέλεσμα είτε εισαγωγής των όπλων από την Κρήτη, είτε εξάπλωσης της τεχνογνωσίας¹². Η λεπίδα του είναι μακριά (φτάνει και το 1 μ, ενώ συνήθως απαντώνται λεπίδες μήκους 0,90 μ) και σταδιακά στενεύει αρκετά, για να καταλήξει σε μία πολύ μυτερή άκρη (Εικ. 4 και 6). Και από τις δύο πλευρές φέρει κεντρική νεύρωση, η οποία έχει ως σκοπό την ενίσχυση της αντοχής της λεπίδας. Οι ώμοι της λεπίδας είναι στρογγυλεμένοι, ενώ ο οβελίσκος (δηλαδή η άκρη της λεπίδας που εισχωρεί στη λαβή και χρησιμεύει για τη στερέωσή της) είναι πολύ λεπτός και μικρός σε μέγεθος, καθιστώντας έτσι το ξίφος ευπαθές σ' αυτό το σημείο. Η λαβή είναι συνήθως ξύλινη επενδεδυμένη με πολύτιμα μέταλλα και συχνά καταλήγει –από τη μεριά της λεπίδας– σε δύο κερατοειδείς αποφύσεις, που αποσκοπούν στην προστασία του χεριού. Η επένδυση της λαβής καλύπτει και τμήμα της λεπίδας (Εικ.6). Στο άλλο άκρο η λαβή φέρει επίμηλο, που προσδίδει καλύτερη

⁵ Treuil et al. 1996: 540· Taylour 1983: 139.

⁶ Π.χ. στο Θολωτό τάφο 2 στο Γουβαλάρι της Μεσσηνίας, όπου βρέθηκαν 50 κομμάτια. Οι μελετητές υπολογίζουν ότι θα χρειαζόνταν 30 – 40 ζευγάρια τέτοιων δοντιών για την κατασκευή ενός και μόνο κράνους (Dickinson 2003: 283· Taylour 1983: 139).

⁷ Μυλωνάς 1973: 163.

⁸ Βασιλικού 1995: 272· Courbin 1981: 79. Taylour 1983: 139.

⁹ Βασιλικού 1995: 271-2.

¹⁰ Κωστούρου 1972.

¹¹ Οι ονομασίες είναι αυτές που έχει δώσει ο Karo (1931) και έχουν επικρατήσει και είναι αποδεκτές από όλους τους μελετητές.

¹² Sandars 1961· Hood 1980: 237· Matthaus 1980: 42

ισορροπία στο ξίφος. Τα επίμηλα κατασκευάζονται από διάφορα υλικά, όπως αλάβαστρο, ελεφαντόδοντο, οστό, ξύλο και συχνά επιχρυσώνονται ή διακοσμούνται με λεπτά σύρματα χρυσού. Αρκετά ξίφη τύπου Α φέρουν επιχρυσωμένη εγχάρακτη διακόσμηση με θέματα, όπως οκτώσχημες ασπίδες, γρύπες κ.α.¹³. Ο τύπος αυτός, όπως ήδη αναφέρθηκε, εμφανίζεται στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο τη ΜΕ ΙΙΙ, κυριαρχεί καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ Ι και απαντάται μέχρι και την ΥΕ ΙΙΑ, ενώ αργότερα αντικαθίσταται από άλλους τύπους¹⁴.

Ο τύπος Β (Εικ.4) είναι νεότερος από τον Α, αφού εμφανίζεται την ΥΕ Ι, και συνυπάρχει μ' αυτόν στους τάφους, αλλά συναντάται σε πολύ μικρότερους αριθμούς¹⁵. Θεωρείται καθαρά μυκηναϊκό επίτευγμα, που αποτελεί εξέλιξη του ΜΕ εγχειριδίου¹⁶. Το πρωιμότερο ξίφος αυτού του τύπου έχει βρεθεί στον τάφο Γ του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών (είναι και το μοναδικό του Κύκλου) και είναι σχετικά μικρό σε μέγεθος (0,60 μ) αποτελώντας, έτσι, το συνδετικό κρίκο μεταξύ των εγχειριδίων και της ολοκληρωμένης μορφής αυτού του τύπου, όπως τη βλέπουμε στους τάφους του Κύκλου Α. Γι' αυτό το λόγο, ο ανασκαφέας της θέσης πιστεύει, ότι η εξέλιξη αυτή έλαβε χώρα για πρώτη φορά στις Μυκήνες¹⁷. Έχει βασικές μορφολογικές και λειτουργικές διαφορές από τον μινωικό τύπο, καθώς, η λεπίδα του είναι κοντύτερη και φαρδύτερη, καθιστώντας έτσι το ξίφος κατάλληλο να κόβει και όχι μόνο να πλήττει, όπως συνέβαινε με τα ξίφη τύπου Α. Αλλά και οβελίσκος της λεπίδας είναι φαρδύς και στερεώνεται με πολλά καρφιά στη λαβή και συνεπώς είναι πιο ισχυρός. Τέλος, οι ώμοι της λεπίδας είναι πλέον τετραγωνισμένοι και ελαφρώς μυτεροί. Διαφορά, όμως, υπάρχει και ως προς τη διακόσμηση της λεπίδας, η οποία στα ξίφη αυτά είναι απλή γραμμική¹⁸. Ως προς τα υπόλοιπα στοιχεία, οι δύο τύποι παρουσιάζουν ομοιότητες.

Ένα άλλο αγχέμαχο όπλο, που συναντάμε ως κτέρισμα είναι το δόρυ. Αρκετές φορές χρησιμοποιείται από τους μελετητές και ο όρος ακόντιο, για την περιγραφή του ίδιου όπλου, στο οποίο μπορεί να αναφέρονται και ως δόρυ¹⁹. Το δόρυ και το ακόντιο, όμως, είναι δύο τύποι που δεν γίνεται να ταυτιστούν, και, στους ιστορικούς,

¹³ Sandars 1961* Βασιλικού 1995: 68.

¹⁴ Sandars 1961: 27* Sandars 1963.

¹⁵ Στον Ταφικό Κύκλο Α, για παράδειγμα, η σχέση τύπου Β : τύπο Α είναι λιγότερο από 1:2. (Sandars 1961: 23). Βλ. και Κεφ.3.

¹⁶ Sandars 1961* Hood 1980: 238* Μυλωνάς 1973: 315* Karo 1930: 200.

¹⁷ Μυλωνάς 1973: 315.

¹⁸ Βασιλικού 1995: 68.

¹⁹ Μυλωνάς 1973: 324-6.

τουλάχιστον, χρόνους, απ' όπου αντλούμε περισσότερες και πιο αξιόπιστες πληροφορίες, έχουν διαφορές στο μέγεθος και το βάρος, γιατί έχουν και λειτουργικές διαφορές: το ακόντιο είναι όπλο εκηβόλο, ενώ το δόρυ, σπάνια ρίπτεται. Επίσης, το δόρυ είναι το βασικό και ισχυρότερο όπλο των οπλιτών, ενώ το ακόντιο θεωρείται κατώτερο²⁰. Για την εποχή, όμως, την οποία εξετάζουμε, φαίνεται πως, συνήθως, δεν επιχειρείται σαφής διαχωρισμός μεταξύ των δύο τύπων, αν και έχει υποστηριχθεί ότι και σ' αυτή την περίοδο, οι ακοντιστές ανήκαν στα χαμηλότερα στρατιωτικά αξιώματα²¹, προφανώς κατ' αναλογία με τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Τέλος, οι μελετητές σημειώνουν την συχνότατη χρήση του ακοντίου ή δόρατος στο κυνήγι, όπως προκύπτει από την εικονογραφία,²² καθώς και την όχι συχνή του παρουσία στους τάφους.

Όσον αφορά στη μορφολογία τους, τα πρωιμότερα μυκηναϊκά δόρατα έχουν μια αιχμή ασυνήθιστης μορφής: στη μια ή και στις δύο πλατειές πλευρές της αιχμής υπάρχουν πεταλόσχημες εγκοπές-θήκες στις οποίες εισέρχεται και στερεώνεται η χωρισμένη στη μέση άκρη του ξύλινου στειλεού²³ (Εικ.5α). Ένας άλλος, επίσης, τύπος, που χρησιμοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου, είναι η επιμήκης φυλλόσχημη αιχμή με μεσονεύρωση, που καταλήγει σε αυλό με σχισμή, στον οποίο εισέρχεται και στερεώνεται με ένα καρφί ο στειλεός²⁴ (Εικ.5β). Ο αυλός με σχισμή φαίνεται πως προτιμάται, έναντι του χυτού, καθώς είναι πιο ελαστικός και σε περίπτωση μεγάλης πίεσης λυγίζει αντί να σπάσει. Το δε μήκος της αιχμής μαζί με τον αυλό κυμαίνεται από 30-60 εκ.²⁵. Δόρατα τέτοιου τύπου βρίσκουμε στους τάφους, αλλά είναι επίσης γνωστά από αναπαραστάσεις²⁶. Τέλος, οι μικρότερου μήκους αιχμές που σώζονται, πιθανόν ανήκουν σε ακόντια ή σε μικρότερου μεγέθους δόρατα, που είναι κατάλληλα για ρίψη, όμως τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Το ακόντιο σίγουρα χρησιμοποιείτο στο κυνήγι (όπως

²⁰ Όπως και όλα τα εκηβόλα όπλα (δηλαδή, τόξο και σφενδόνα). Θεωρούνταν όπλα που δεν ταιριάζουν σε έναν «ανδρείο», γι' αυτό και οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας, κατά την αρχαϊκή περίοδο, δεν τα χρησιμοποιούσαν, σε αντίθεση με πληθυσμούς που ζούσαν στις παρυφές του ελλητισμού (περίφημοι ακοντιστές π.χ. θεωρούνταν οι Αγριάνες, τοξότες οι Κρήτες και οι Θράκες και σφενδονήτες οι μικροκαμωμένοι Ρόδιοι) Σταϊνχάουερ 2001· Snodgrass 2003.

²¹ Graziadio 1991: 422· Lorimer 1950: 256· Driessen, McDonald 1984: 66.

²² Μυλωνάς 1973: 325· Treuil et al. 1996: 365. Επίσης, για την κυνηγετική χρήση του ακοντίου βλ. Morris 1990.

²³ Dickinson 2003: 281,284· Tylour 1983: 140.

²⁴ Dickinson 2003:284· Κωστούρου 1972: 326-327· Tylour 1983: 140· Treuil 1996: 539.

²⁵ Dickinson 2003:284.

²⁶ Tylour 1983: 140.

δείχνουν αναπαραστάσεις), ενώ για τη χρήση του στον πόλεμο έχουμε πληροφορίες από τον Όμηρο (αν βεβαίως μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες).²⁷

Ξίφη και δόρατα, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν τα ισχυρότερα αγχέμαχα όπλα, με τη διαφορά ότι τα πρώτα τα συναντάμε συχνότερα σε τάφους (όπως θα δούμε στα παρακάτω κεφάλαια) και πολλές φορές μπορεί να φέρουν διακόσμηση, ενώ τα δεύτερα εκπροσωπούνται σε μικρότερη κλίμακα και σ' αυτή την περίοδο δεν φέρουν διακόσμηση.

Λιγότερο αποτελεσματικά όπλα στην εκ του συστάδην μάχη αποτελούν τα εγχειρίδια, εξαιτίας του μικρού τους μήκους (περίπου 30-35 εκ.)²⁸. Το μικρό, όμως, αυτό μήκος τους επιτρέπει την απουσία κεντρικής ενίσχυσης και έτσι η κενή επιφάνεια της λεπίδας μπορεί να διακοσμείται με ένθετα ελάσματα από πολύτιμα μέταλλα σε συνδυασμό –ενίοτε– με νιέλο²⁹ (Εικ.7). Βεβαίως, υπάρχουν και εγχειρίδια με κεντρική ενίσχυση και χωρίς διακόσμηση³⁰. Η λαβή του εγχειριδίου στερεώνεται στη βάση της λεπίδας με τη χρήση αμφικέφαλων καρφιών, τεχνική που δεν άλλαξε στη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου, καθώς, χάριν του μικρού του μήκους, το εγχειρίδιο δεν χρειαζόταν ιδιαίτερες τεχνολογικές τελειοποιήσεις³¹. Το εγχειρίδιο, θα λέγαμε ότι στη μάχη αποτελεί «βοηθητικό» όπλο, που, πιθανότατα, χρησιμοποιείτο για να δοθεί η χαριστική βολή. Τον ίδιο χαρακτηρισμό θα μπορούσαμε να αποδώσουμε και στις παραξιφίδες, οι οποίες, όπως και τα εγχειρίδια, συνήθως τοποθετούνται στον τάφο πλάι στα ξίφη. Οι παραξιφίδες μορφολογικά ομοιάζουν με τα ξίφη, αλλά είναι μικρότερες σε μέγεθος, καθώς το μήκος τους κυμαίνεται μεταξύ 0,30 μ έως 0,45 μ.³²

Αναφορικά με τις μάχαιρες, συνήθως οι μελετητές τις αναφέρουν μαζί με τα μαχαίρια, χωρίς να δίνουν έστω μια περιγραφή τους, ώστε να μπορέσει ο μελετητής να κάνει ο ίδιος τον διαχωρισμό μεταξύ των δύο τύπων³³. Οι διαφορές τους είναι μικρές και περιορίζονται, βασικά, στο πλάτος της λεπίδας, που για τις μάχαιρες είναι μεγαλύτερο και ενίοτε και στο μήκος. Το μαχαίρι, οι μελετητές δεν το συμπεριλαμβάνουν στον οπλισμό, αλλά στα εργαλεία³⁴ και είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι πολύ συχνά συναντάται και σε τάφους γυναικών, σε αντίθεση με

²⁷ Chadwick 1997: 349· Σταϊνχάουερ 2001: 38.

²⁸ Κωστούρου 1972: 330.

²⁹ Βασιλικού 1995: 72-79.

³⁰ Κωστούρου 1972: 330.

³¹ Dickinson 2003: 278· Κωστούρου 1972: 331.

³² Μυλωνάς 1973: 310· Graziadio 1991: 421.

³³ Με εξαίρεση τη δημοσίευση του Ταφικού Κύκλου Β (Μυλωνάς 1973).

³⁴ Graziadio 1991: 421-2.

τα άλλα όπλα που συνοδεύουν αποκλειστικά άνδρες, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια³⁵.

Τέλος, το πιο διαδεδομένο εκηβόλο όπλο φαίνεται πως ήταν το τόξο, την ύπαρξη του οποίου γνωρίζουμε από την εικονογραφία (βλ. Εικ. 7 κυνήγι λιονταριών), αλλά και από την παρουσία σε τάφους αρκετών αιχμών βελών. Κανένα τόξο, βέβαια, δεν έχει διασωθεί, λόγω της κατασκευής του από φθαρτά υλικά. Στην εικονογραφία απεικονίζεται πάντοτε το απλό τόξο, ενώ για το 'παλίντονον' (δηλαδή το σύνθετο), το οποίο φέρεται να χρησιμοποιεί ο Οδυσσέας, δεν υπάρχουν στοιχεία³⁶. Κατά τη ΜΕ ΙΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙ χρησιμοποιούνται κυρίως λίθινες αιχμές από οψιανό ή πυριτόλιθο (τριγωνικού σχήματος), ενώ πιο σπάνια απαντώνται και χάλκινες (συνήθως φυλλόσχημες)³⁷.

Για τη σφενδόνα, που είναι ένας τύπος που χρησιμοποιείται από λαούς της Ανατολής, αλλά και από τους κατοίκους τους Αιγαίου στους ιστορικούς χρόνους, δεν έχουμε πληροφορίες. Το ίδιο το όπλο δεν θα μπορούσε να διασωθεί, λόγω της φθαρτότητας του υλικού, όμως ούτε η παρουσία βλημάτων, που κατά τους ιστορικούς τουλάχιστον χρόνους είναι κατά κύριο λόγο μολύβδινα³⁸, εντοπίζεται σε τάφους (τουλάχιστον σε αυτούς που περιέχουν και άλλους τύπους όπλων).

Όπως έγινε ήδη αντιληπτό από τα παραπάνω, το βασικό κριτήριο σύμφωνα με το οποίο διαχωρίζονται στους διάφορους τύπους τα όπλα με λαβή, είναι το μήκος της λεπίδας τους, που για τα ξίφη είναι πάνω από 0,45 μ, για τις παραξιφίδες μεταξύ 0,30 μ έως 0,45 και για τα εγχειρίδια λιγότερο από 0,30 μ³⁹. Οι μάχαιρες μπορεί να έχουν περίπου ίδιο μήκος με τα εγχειρίδια (συνήθως, όμως, είναι μικρότερες), αλλά έχουν άλλες μορφολογικές διαφορές και κατασκευαστικά μοιάζουν περισσότερο με τα μαχαίρια, τα οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι κοντότερα και στενότερα.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι τάφοι που θα μελετηθούν -που θεωρούνται δηλαδή τάφοι πολεμιστών- είναι αυτοί που περιέχουν οποιονδήποτε τύπο όπλου, με εξαίρεση τους τάφους που περιέχουν μόνο αιχμές βελών ή μαχαίρια, όπως θα εξηγηθεί στα συμπεράσματα του επόμενου κεφάλαιου.

³⁵ Τα μαχαίρια, βέβαια, αν και αποτελούν εργαλεία, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και στον πόλεμο, ως βοηθητικά όπλα. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να αποτελέσουν αξιόλογο οπλισμό ενός πολεμιστή, ο οποίος σίγουρα θα προτιμούσε να φέρει ως βοηθητικό όπλο ένα εγχειρίδιο ή μια παραξιφίδα.

³⁶ Κωστούρου 1972: 325-6· Tylour 1983: 140

³⁷ Κωστούρου 1972: 326· Σταϊνχάουερ 2001: 37-38· Tylour 1983: 141· Treuil 1996: 365

³⁸ Σταϊνχάουερ 2001: 146.

³⁹ Μυλωνάς 1973: 310.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν οι τάφοι με όπλα από την περιοχή της Αργολίδας, ξεκινώντας από τις Μυκήνες και τους ταφικούς κύκλους, διότι αποτελούν το πιο καλά μελετημένο ταφικό σύνολο αυτής της περιόδου (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι), το οποίο, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, έχει συνδεθεί με την ύπαρξη μιας κοινωνικής ομάδας που διακρίνεται για τον πολεμικό της χαρακτήρα και χαρακτηρίζεται ως «ανώτερη». Αφού παρουσιαστούν τα δεδομένα σε επίπεδο ταφικής αρχιτεκτονικής, κτερισμάτων και κατανομής, θα πραγματευτούμε την ανάδειξη αυτής της ομάδας, έτσι ώστε στα επόμενα κεφάλαια που αφορούν τους τάφους με όπλα σε άλλες περιοχές, να εξετάσουμε κατά πόσον παρουσιάζονται ανάλογα φαινόμενα.

1. Μυκήνες

Ταφικός Κύκλος Β¹ (Πιν. 1-6)

Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών βρίσκεται 117 μ ΒΔ της πύλης των λεόντων, έχει περίμετρο 28 μ και περικλείει 24 τάφους, οι πρωιμότεροι των οποίων χρονολογούνται στη ΜΕ ΙΙΙ φάση, ενώ η χρήση του σταματά την ΥΕ ΙΙΑ. Από τους 24 αυτούς τάφους οι 14 είναι κάθετοι λακκοειδείς και οι υπόλοιποι είναι κιβωτιόσχημοι λαξευμένοι στο βράχο².

Οι ταφές που συνοδεύονται από όπλα είναι 9 και περιέχονται σε 7 τάφους: τους Α, Γ, Δ, Ζ, Ι, Λ, Ν, που όλοι, εκτός από τον Ζ που είναι κιβωτιόσχημος, ανήκουν στον τύπο του κάθετου λακκοειδή. Όλες οι ταφές, τα σκελετικά κατάλοιπα των οποίων

¹ Μυλωνάς 1973· Graziadio 1991.

² Υπάρχει και ο Τάφος Ρ (ανήκει στον τύπο του κτιστού θαλαμοειδή) που έχει κτιστεί μέσα σε λακκοειδή στην αρχή της ΥΕ ΙΙ. Η χρήση των υπολοίπων τάφων σταματά στο τέλος της ΥΕ Ι.

μπόρεσαν να μας δώσουν πληροφορίες, είναι ανδρικές, με διαφορές στη στάση του σώματος και την ποσότητα των κτερισμάτων. Ας τους δούμε αναλυτικά.

Τάφος Α

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και οι διαστάσεις του σε μέτρα είναι: μήκος 3,90, πλάτος 2,90, βάθος 3. Περιείχε έναν ολόκληρο σκελετό σε στάση λυγισμένων ποδιών και συσσωρευμένα οστά που, πιθανόν, ανήκουν σε ένα μόνο άτομο, αγνώστου φύλου και ηλικίας. Ο υπ' αριθμόν 62 Μυσ. σκελετός ανήκει σε άνδρα 23 ετών, τον οποίο συνόδευε μεγάλη ποσότητα κτερισμάτων, που αποτελούνταν από 3 ξίφη, 1 παραξιφίδα, 4 μαχαίρια και μάχαιρες και 1 αιχμή δόρατος, όσον αφορά τον οπλισμό, ενώ βρέθηκε και μεγάλη ποσότητα αγγείων (25 πήλινα, 2 χάλκινα, 2 αργυρά και ένα από φαγεντιανή), χρυσά κοσμήματα, 2 χάλκινες περόνες και διάφορα μικροαντικείμενα από οστό και ελεφαντόδοντο. Πιθανολογείται και η ύπαρξη οδοντόφρακτου κράνους, καθώς βρέθηκαν χαύλιοι με οπές, όμοιοι με αυτούς που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του κράνους.

Τα ξίφη ανήκουν και τα τρία στον μινωικό τύπο (Τύπος Α) και φέρουν εγχαράξεις ή ραβδώσεις κατά μήκος της κεντρικής ενίσχυσης της λεπίδας, ενώ ένα από αυτά φέρει και αργυρές κεφαλές ήλων³. Εντυπωσιακή είναι και η παραξιφίδα, η οποία έχει επάργυρη λεπίδα και αργυρές κεφαλές ήλων, ενώ φέρει και εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση κατά μήκος της λεπίδας.

Ο τάφος Α χρονολογείται στο τέλος ΜΕ ΙΙΙ - αρχή ΥΕ Ι⁴ και είναι ένας από τους μεγαλύτερους και πλουσιότερους του Ταφικού Κύκλου Β, που, επιπλέον, επιστεφόταν με ταφική στήλη. Η στήλη αυτή φέρει εγχάρακτη αναπαράσταση λεόντων που κυνηγούν ταύρο, καθώς και οπλισμένων ανδρών που μάχονται εναντίον των λεόντων. Δύο άνδρες διακρίνονται οπλισμένοι και κρατούν από ένα δόρυ με το οποίο πλήττουν τους λέοντες.

³ Βλέπουμε ίσως τα «αργυρόηλα» ξίφη του Ομήρου.

⁴ Για χρονολόγηση βλ. Graziadio 1991: 406

Τάφος Γ

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και οι διαστάσεις του είναι: μ. 3,80μ, π. 2,80μ, β. 3,50μ. Περιείχε τέσσερις σκελετούς (τρεις άνδρες και μια γυναίκα), εκ των οποίων οι δύο συνοδεύονται από όπλα. Ο υπ' αριθμόν 58 Μyc. βρέθηκε παραμερισμένος, είναι όμως ξεκάθαρο ότι αρχικά ήταν τοποθετημένος εκτάδην. Ανήκει σε άνδρα 28 ετών, τον οποίο συνόδευαν 2 ξίφη, 1 εγχειρίδιο, 2 μαχαίρια και μια αιχμή δόρατος. Επίσης, ένα μόνο χρυσό αγγείο και χρυσά κοσμήματα. Τα ξίφη ήταν «αργυρόηλα» και έφεραν ελεφάντινους μύκητες, ενώ ένα από αυτά έφερε και εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση στους ώμους. Και το εγχειρίδιο έφερε λαβή και μύκητα από ελεφαντόδοντο, εγχάρακτες γραμμές κατά μήκος της ράχης και αργυρές κεφαλές ήλων.

Ο δεύτερος σκελετός (55 Μyc.) είναι μεταγενέστερος του 58 Μyc. Βρέθηκε εκτάδην και πρόκειται για άνδρα 33 ετών και τα όπλα που τον συνόδευαν ήταν 2 ξίφη, 2 παραξιφίδες και ένα μαχαίρι. Το ένα από τα δύο ξίφη ανήκει στον Τύπο Β, τον μυκηναϊκό, δηλαδή, τύπο και είναι το μοναδικό που βρέθηκε στους τάφους του Κύκλου Β. Δεν φέρει κάποια διακόσμηση, ενώ και το άλλο ξίφος φέρει μόνο λίγες σιγμοειδείς εγχαράξεις, όμως, συνοδεύεται από αλαβάστρινο μύκητα. Τα υπόλοιπα κτερίσματα αποτελούνταν από 6 πήλινα και 2 μετάλλια αγγεία, καθώς και από ψηφίδες και περόνες, ενώ μοναδικό εύρημα θεωρείται η προσωπίδα από ήλεκτρο που βρέθηκε πάνω, σχεδόν από το κεφάλι του νεκρού⁵.

Επάνω από τον τάφο βρέθηκαν τα θραύσματα δύο στηλών, μιας ακόσμητης και μιας ανάγλυφης, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση για μια τρίτη στήλη που δεν σώθηκε. Η ανάγλυφη στήλη φέρει – απ' όσο μπορεί να διαγνωσθεί- παράσταση λεόντων επιτιθέμενων σε βοοειδή και ανδρών που επιχειρούν να τους αποτρέψουν. Ο ένας άνδρας φαίνεται πως είναι οπλισμένος με μεγάλη μάχαιρα ή ρόπαλο.

Η χρήση του τάφου χρονολογείται από το τέλος της ΜΕ ΙΙΙ ως το τέλος της ΥΕ Ι.

⁵ Οι ψηφίδες βρέθηκαν μέσα στο χάλκινο αγγείο μαζί με δυο αλαβάστρινους μύκητες. Αυτά, μαζί με την προσωπίδα, πρέπει να ήταν τοποθετημένα μέσα σε ξύλινο κιβώτιο ίχνη του οποίου διασώθηκαν.

Τάφος Δ

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και οι διαστάσεις του είναι: μ. 3,25μ, π. 2,55μ, β. 1,60μ. Περιείχε δύο σκελετούς – έναν άνδρα και μια γυναίκα- καθώς και ένα σωρό με οστά που ανήκουν, πιθανότατα, σε ένα μόνο άτομο, αγνώστου φύλου και ηλικίας. Ο σκελετός 61 Μyc., που ανήκει σε άνδρα όχι πάνω από 33 ετών, βρέθηκε εκτάδην και σ' αυτόν αποδίδονται ένα ξίφος, μια παραξιφίδα, 4 μαχαίρια και μάχαιρες, ένα αργυρό αγγείο και ένα πήλινο. Το ξίφος που συνόδευε τον άνδρα είναι το μοναδικό του Κύκλου Β που φέρει χρυσή επένδυση λαβής και ανήκει στα ιδιαίτερα πολυτελή όπλα. Επίσης, συνοδεύεται από μύκητα από ελεφαντόδοντο και φέρει κατά μήκος της λεπίδας, και από τις δύο όψεις, εγχάρακτους γρύπες. Αλλά και η παραξιφίδα συνοδευόταν από μύκητα από ελεφαντόδοντο και έφερε αργυρές κεφαλές ήλων.

Στον τάφο, επίσης, βρέθηκαν και 19 αιχμές βελών (2 χάλκινες και 17 από πυριτόλιθο), που δεν είναι βέβαιο σε ποιόν ανήκουν. Ίσως ανήκουν στα παραμερισμένα οστά, καθώς βρέθηκαν πάνω από μια χάλκινη φιάλη πολύ κοντά στα οστά (βλ. Πιν.).

Ο τάφος Δ κατασκευάστηκε στο τέλος της ΜΕ ΙΙΙ και χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της ΥΕ Ι. Σημειώνεται ότι ταφική στήλη δεν βρέθηκε εδώ.

Τάφος Ζ

Ανήκει στον τύπο του κιβωτιόσχημου και έχει διαστάσεις μ. 1,90μ, π. 1,10 μ και β. 0,60 μ. Περιείχε έναν και μοναδικό σκελετό (59 Μyc.)σε συνεσταλμένη στάση, που ανήκει σε άνδρα ηλικίας 49 ή και περισσότερο ετών. Τον άνδρα συνόδευε ένα μόνο ξίφος καθώς και 7 πήλινα αγγεία. Είναι από τους πρωιμότερους τάφους του Κύκλου και ανήκει στη ΜΕ ΙΙΙ. Το ξίφος δεν είχε ιδιαίτερη διακόσμηση (μόνο τρεις εγχάρακτες γραμμές κατά μήκος της ράχης), αλλά συνοδευόταν από μύκητα κατασκευασμένο από ελεφαντόδοντο.

Τάφος Ι

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και έχει διαστάσεις μ. 3,20μ, π. 2,05μ. και β. 2 μ. Περιείχε μια ανδρική ταφή, καθώς και σωρό οστών, μεταξύ των οποίων ήταν και ένας σπόνδυλος μικρού παιδιού. Ο σκελετός που βρέθηκε ακέραιος

και σε λοξή στάση (δηλαδή, γυρισμένος στο ένα πλευρό) ανήκει σε άνδρα 42 ετών, που συνοδευόταν από ένα ξίφος και ένα μαχαίρι, από ένα αργυρό και 13 πήλινα αγγεία, καθώς και χρυσά κοσμήματα, χάλκινες τριχολαβίδες, ψηφίδες (μια από ήλεκτρο και μια λίθινη) και διάφορα οστέινα αντικείμενα. Το ξίφος στους ώμους φέρει διακόσμηση από εγχάρακτες αντωπές χρυσαλλίδες, αργυρές κεφαλές ήλων και μύκητα από ελεφαντόδοντο. Το τμήμα, επίσης, με τις εγχαραξίες είναι επιχρυσωμένο, καθιστώντας και αυτό το ξίφος αντικείμενο πολυτελείας. Αλλά και η μάχαιρα που βρέθηκε θεωρείται ωραίο δείγμα, καθώς η λαβή της είναι από ελεφαντόδοντο και φέρει κεφαλή από ορεία κρύσταλλο.

Ο τάφος αυτός είναι από τους πρωιμότερους καθέτους λακκοειδείς, αφού χρονολογείται στην αρχή της ΜΕ ΙΙΙ. Ούτε σε αυτόν βρέθηκε ταφική στήλη.

Τάφος Α

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή, όμως έχει ακανόνιστο σχήμα. Οι διαστάσεις του κατά το μήκος είναι 3,65 μ (Δ πλευρά), 3,15 (Α πλευρά), κατά το πλάτος 2,71 μ (Β) και 2,68 (Ν), ενώ το βάθος είναι περίπου 2,25 μ. Περιείχε έναν σκελετό του οποίου τα οστά είχαν αποσθρωθεί, όμως ήταν ξεκάθαρο ότι ήταν τοποθετημένος εκτάδην. Επίσης, υπήρχαν και δύο παλαιότερες ταφές, μια στην Α πλευρά, τα οστά της οποίας είχαν παραμεριστεί και μια στη Δ, στην οποία ανήκουν τα όπλα⁶. Η δυτική ταφή είναι ένας σωρός κτερισμάτων που ανάμεσά τους συναντάμε τους περισσότερους τύπους όπλων: ένα ξίφος, μια παραξιφίδα, 3 μαχαίρια και μάχαιρες, μια αιχμή δόρατος και 29 αιχμές βελών (28 από πυριτόλιθο και 1 από οψιανό). Στο σωρό, επίσης, βρέθηκαν 4 χρυσά ελάσματα και κανένα άλλο αντικείμενο. Το ξίφος του τάφου αυτού δεν είναι ιδιαίτερα διακοσμημένο, καθώς φέρει μόνο σπειροειδείς εγχαραξίες στους ώμους και μύκητα από ελεφαντόδοντο. Φαίνεται, επίσης, πως ήταν τοποθετημένο σε δερμάτινη θήκη με ξύλινο άνοιγμα, ίχνη των οποίων διασώθηκαν.

Ο τάφος αυτός χρονολογείται στο τέλος της ΜΕ ΙΙΙ.

⁶ Πληροφορίες για τα οστά αυτής της ταφής δεν δίνονται από τον ανασκαφέα.

Τάφος Ν

Ανήκει στον τύπο του κάθετου λακκοειδή και έχει διαστάσεις μ. 3,90μ, π. 3,10μ. και β. 2,30μ. Περιείχε δύο ανδρικές ταφές που συνοδεύονταν από όπλα και πιθανόν να υπήρχε και παιδική ταφή, καθώς στην επίχωση βρέθηκε η σιαγόνα μικρού παιδιού.

Ο 66α Μyc. είναι προγενέστερος και τα οστά του βρέθηκαν παραμερισμένα. Ανήκει σε άνδρα 28 ετών, τον οποίο συνόδευαν ένα ξίφος, μια παραξιφίδα, 3 μαχαίρια και μάχαιρες και μια αιχμή δόρατος, καθώς και πλήθος άλλων κτερισμάτων: 11 πήλινα και 3 μετάλλινα αγγεία, μια αλαβάστρινη πυξίδα, χρυσά κοσμήματα και 4 χαλίοι κάπρου που φέρουν οπές ανάρτησης⁷. Το ξίφος του δεν φέρει κάποια διακόσμηση, το εγχειρίδιο, όμως, φέρει ασημένιες κεφαλές ήλων, ενώ το κεντρικό πλατύ τμήμα της λεπίδας πιθανόν έφερε ένθετη διακόσμηση, η οποία δεν διασώζεται.

Ο δεύτερος σκελετός (66 Μyc.) βρέθηκε με τα πόδια λυγισμένα και ανήκει σε άνδρα 42 ετών, τον οποίο συνόδευαν ένα ξίφος χωρίς διακόσμηση και μια παραξιφίδα, 4 πήλινα αγγεία και ένα χρυσό, καθώς και μια χρυσή ταινία και μια χάλκινη τριχολαβίδα.

Ο τάφος αυτός, που χρονολογείται από το τέλος της ΜΕ ΙΙΙ ως την αρχή της ΥΕ Ι, είναι ένας από τους πλουσιότερους του Κύκλου⁸ και σηματοδοτούταν, μάλιστα, από μια ταφική στήλη, από την οποία, δυστυχώς, σώζεται μόνο η βάση και ένα πολύ μικρό τμήμα της στήλης σφηνωμένο στην εγκοπή της βάσης.

Ταφικός Κύκλος Α⁹ (Πιν. 7-9)

Ο Ταφικός Κύκλος Α των Μυκηνών είχε χτιστεί στο κέντρο περίπου της περιοχής του προϊστορικού νεκροταφείου, ενώ σε μεταγενέστερους χρόνους (συγκεκριμένα την ΥΕ ΙΙΙΒ) μια σειρά κατασκευαστικών έργων τον συμπεριέλαβε

⁷ Πιθανόν ανάμεσα στα κτερίσματα να βρισκόταν και ένα οδοντόφρακτο κράνος, που αργότερα αφαιρέθηκε. Τμήματα χαλίων βρέθηκαν και στην επίχωση.

⁸ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι πλουσιότεροι τάφοι είναι οι Α, Γ, Ν και Ο και είναι αυτοί πάνω από τους οποίους βρέθηκαν ταφικές στήλες.

⁹ Για τον Ταφικό Κύκλο Α χρησιμοποιήθηκαν κυρίως: Graziadio 1991¹ Μυλωνάς 1983² Dickinson 1999.

εντός των τειχών της ακρόπολης, τον αναβάθμισε και τον ανέδειξε. Πρόκειται για την προέκταση των τειχών προς τα δυτικά, την κατασκευή της μνημειώδους Πύλης των Λεόντων, της μεγάλης αναβάθρας, καθώς και του αναλημματικού τοίχου στα δυτικά του Κύκλου και του νέου περιμετρικού τοίχου. Η εικόνα, λοιπόν, που έχουμε σήμερα από τον Ταφικό Κύκλο, δεν είναι αυτή της ΥΕ I, αλλά έτσι όπως διαμορφώθηκε την ΥΕ IIIB.

Η διάμετρος του περιβόλου είναι 27,5 μ (σχεδόν ίση με του Ταφικού Κύκλου B) και περικλείει έξι κάθετους λακκοειδείς τάφους, που περιέχουν 19 επιβεβαιωμένες ταφές: 12 ανδρικές, 4 γυναικείες και 2 παιδικές¹⁰. Το μέγεθος των τάφων κυμαίνεται από 3,15 μ επί 1,85 μ έως 6,55 μ επί 4,10 μ κατά το μήκος και το πλάτος, ενώ το βάθος τους κυμαίνεται από 1 μ έως πάνω από 5 μ.¹¹ Οι πρωιμότερες ταφές τοποθετούνται στην αρχή της ΥΕ I, ενώ η τελευταία ταφή (στον τάφο I) χρονολογείται στην αρχή της ΥΕ IIA, επομένως, η χρήση του Ταφικού Κύκλου A ξεκινά αργότερα από του B, όμως και οι δύο παύουν να χρησιμοποιούνται την ίδια περίπου περίοδο.

Από τους έξι τάφους του Κύκλου, αυτοί που περιέχουν όπλα είναι οι II, IV, V και VI. Όλοι, εκτός από τον IV, είχαν ταφικές στήλες, όμως, εξαιτίας της μεγάλης διαταραχής που υπέστησαν κατά την ΥΕ IIIB, δεν είναι βέβαιο ότι η αρχική τους θέση ήταν αυτή που αντίκρισαν οι ανασκαφείς, οι οποίοι απέδωσαν δύο στήλες –μια διακοσμημένη με σπείρες και μια αδιακόσμητη– στον τάφο II, τρεις διακοσμημένες με αναπαραστάσεις στον τάφο V και μία αδιακόσμητη στον τάφο VI¹².

Για τον Ταφικό Κύκλο A έχουν δημιουργηθεί συγκεντρωτικοί πίνακες με την παράθεση των δεδομένων (Πιν. 7, 8 και 9), όχι όμως αναλυτικοί όπως για τον B, καθώς δεν θα είχαν καμία ακρίβεια, αφού είναι αδύνατον, πλέον, να αποδοθούν σε κάθε ταφή τα κτερίσματα που αρχικά την συνόδευαν¹³.

¹⁰ Ο Μυλωνάς υποστηρίζει ότι ο σκελετός του τάφου V που φέρει ίχνη ταρίχευσης ανήκει σε γυναίκα, επομένως ανεβαίνει ο αριθμός τους σε πέντε (Μυλωνάς 1983: 31), όμως άλλοι μελετητές διαφωνούν και υποστηρίζουν ότι πρόκειται για άνδρα, που συνοδεύεται, μάλιστα, από μεγάλο αριθμό όπλων (Dickinson 1999: 73, 75· Graziadio 1991: 435-6)

¹¹ Οι πληροφορίες σχετικά με τις διαστάσεις προέρχονται από Graziadio 1991: 410.

¹² Heurtley 1921-23· Mylonas 1951.

¹³ Ο λόγος είναι αφ' ενός η πρακτική των πολλαπλών ταφών, που διαταράσσει την στρωματογραφία και αφ' ετέρου η όχι πολύ καλή ανασκαφική μέθοδος που εφαρμόστηκε από τον πρώτο ανασκαφέα του περιβόλου, Schliemann.

Τάφος II

Χρονολογείται στην αρχή της ΥΕ I και έχει μέγεθος περίπου 4μ επί 3,10μ¹⁴. Περιείχε μία μόνο ανδρική ταφή, την οποία συνόδευαν ένα ξίφος, ένα εγχειρίδιο, μία αιχμή δόρατος, 4 μαχαίρια (τα 2 είχαν χρυσές κεφαλές ήλων), ένα ξυράφι με ασημένιες κεφαλές ήλων, 3 πήλινα αγγεία, 5 χάλκινα, ένα χρυσό και ένα από φαγεντιανή, ενώ μια χρυσή ταινία (διάδημα) κοσμούσε την κεφαλή του νεκρού.

Τάφος IV

Η χρήση του καλύπτει όλη τη διάρκεια της ΥΕ I φάσης. Με μέγεθος 6,55 μ επί 4,10 μ είναι ο μεγαλύτερος, αλλά και ο πλουσιότερος απ' όλους, καθώς περιείχε πέντε σκελετούς (τρεις άνδρες και δύο γυναίκες) τοποθετημένους εκτάδην και μεγάλη ποσότητα πλούσιων κτερισμάτων. Οι δύο άνδρες που ήταν τοποθετημένοι με προσανατολισμό Β-Ν θεωρούνται οι πρωιμότεροι του τάφου και ο καθ' ένας είχε μία προσωπίδα, δύο περιβραχιόνια, μία χρυσή ζώνη (ή τελαμώννα) και κοντά τους βρέθηκε και μεγάλη ποσότητα χαντρών από ήλεκτρο (που προφανώς ανήκαν σε περιδέραιο). Ο άλλος άνδρας (προσανατολισμένος από Α-Δ) έφερε και αυτός χρυσά κοσμήματα, μία προσωπίδα, ένα επιστήθιο έλασμα, μία ζώνη και ένα περιβραχιόνιο και πιθανόν περιδέραιο από ήλεκτρο. Αλλά και οι δύο γυναίκες (προσανατολισμένες και αυτές από Α-Δ) έφεραν πλούσια διακόσμηση από χρυσά αντικείμενα. Δίπλα στις ανδρικές ταφές βρέθηκαν σωροί από όπλα (27 ξίφη κ.α. συνολικά 46) και πολλά μέταλλα αγγεία (γενικώς στον τάφο βρέθηκαν 32 χάλκινα και αρκετά χρυσά και αργυρά). Επίσης, εκατό περίπου επεξεργασμένοι χαύλιοι κάπρου, από οδοντόφρακτα κράνη¹⁵.

Τάφος V

Ο τάφος V καλύπτει όλη τη διάρκεια της ΥΕ I φάσης, έχει μέγεθος 5,15μ επί 3,55μ και περιείχε τρεις σκελετούς. Ο πρώτος είναι τοποθετημένος στο κέντρο του τάφου και ανήκει σε άνδρα 39 ετών, στον οποίο δεν είναι εύκολο να αποδοθούν συγκεκριμένα κτερίσματα, καθώς υπέστη μεγάλη διαταραχή κατά την ΥΕ IIIB. Ο

¹⁴ Οι ακριβείς διαστάσεις του κάθε τάφου δεν ήταν προσβάσιμες στη γράφουσα και γι' αυτό έχουν υπολογιστεί με βάση κατόψεις των τάφων.

¹⁵ Treuil et al. 1996 : 347.

δεύτερος, που έφερε ίχνη ταρίχευσης¹⁶, πιθανότατα ανήκει σε άνδρα 35 ετών¹⁷, τον οποίο συνόδευαν 13 ξίφη και εγχειρίδια, μία χρυσή προσωπίδα, χρυσό επιστήθιο, χρυσή ζώνη και πολλά μικρότερα κοσμήματα, καθώς και 3 χρυσά κύπελλα και διάφορα ασημένια αγγεία. Ο τρίτος είναι ο τελευταίος που τοποθετήθηκε στον τάφο και ανήκει και αυτός σε άνδρα, που συνοδευόταν από χρυσή προσωπίδα, χρυσό περιβραχιόνιο και επιστήθιο, καθώς και από περιδέριο με χρυσές χάντρες. Τα άλλα κτερίσματα που του αποδίδονται περιλαμβάνουν χρυσά κομβία, μία χάλκινη τριχολαβίδα, μία μεγάλη σμίλη και ένα χρυσό και δύο αργυρά αγγεία. Στα πόδια του, επίσης, βρέθηκαν 15 ξίφη και μία αιχμή δόρατος. Μεταξύ αυτού και του κεντρικού σκελετού, βρέθηκε ένας σωρός από 60 περίπου όπλα, που δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν σε κάποιον από τους τρεις νεκρούς.

Οι τρεις στήλες του τάφου ήταν διακοσμημένες με σκηνές αρμάτων, που έχουν ερμηνευθεί ως σκηνές μάχης, όταν ο ηνίοχος και ο πεζός είναι οπλισμένοι ή αγώνων, όταν ο ηνίοχος δεν φέρει κανένα όπλο ή κυνηγιού, όταν, βεβαίως, υπάρχουν ζώα¹⁸. Οι πεζοί μπορεί να είναι οπλισμένοι με μαχαίρια ή δόρατα και οι αρματηλάτες με ξίφη ή δόρατα.

Τάφος VI

Ο τάφος αυτός έχει μέγεθος 3,15μ επί 1,80μ και περιείχε δύο ανδρικές ταφές, που χρονολογούνται στο τέλος της ΥΕ Ι. Ο πρωιμότερος σκελετός ανήκει σε άνδρα 45 ετών και ο δεύτερος σε άνδρα 27 ετών. Τους δύο άνδρες συνόδευε ποικιλία, ως προς τους τύπους, όπλων, μαχαίρια, 17 πήλινα αγγεία, 3 χάλκινα, ένα χρυσό και ένα αργυρό αγγείο, ένα ξυράφι και δύο τριχολαβίδες, ενώ βρέθηκαν και χρυσά φύλλα που χρησιμοποιούνται για τη διακόσμηση των θηκών των ξιφών. Δεν βρέθηκε, όμως, καμία προσωπίδα.

¹⁶ Βλ. υποσημείωση 10.

¹⁷ Οι πληροφορίες σχετικά με την ηλικία προέρχονται από την ανθρωπολογική μελέτη του Angel των σκελετικών καταλοίπων των Ταφικών Κύκλων (Angel: 1972). Από τον Ταφικό Κύκλο Α μελέτησε μόνο έξι σκελετούς.

¹⁸ Mylonas 1951.

Από τους τάφους αυτούς προέρχονται αρκετά παραδείγματα διακοσμημένων ξιφών και εγχειριδίων, που είναι εξαιρετικά πολυτελή και είναι περισσότερα σε αριθμό και μεγαλύτερης ομορφιάς από αυτά του Ταφικού Κύκλου Β (παραδείγματα σε Εικ.7).

Κιβωτιόσχημοι και λάκκοι προϊστορικού νεκροταφείου¹⁹

Όσον αφορά στους υπόλοιπους τάφους του προϊστορικού νεκροταφείου των Μυκηνών, αλλά και όσους βρίσκονται εντός των τειχών της ακρόπολης, ανήκουν στους τύπους του κιβωτιόσχημου και του απλού λάκκου και στην πλειοψηφία τους – ειδικά οι ΜΕ- είναι ακτέριστοι, ενώ όπου απαντώνται κτερίσματα συνήθως πρόκειται για λίγα πήλινα αγγεία, κοσμήματα (συνήθως χάντρες από όχι πολύτιμο υλικό), σφονδύλια και περόνες.

Συμπερασματικά²⁰

Οι κάθετοι λακκοειδείς, λοιπόν, αποτελούν φαινόμενο μοναδικό στις Μυκήνες, χάρη στη θέση τους, την αρχιτεκτονική τους μορφή και τα κτερίσματά τους. Μεταξύ τους, ωστόσο, παρατηρούνται διαφορές και από τη σύγκριση των δύο περιβόλων, αλλά και από τη σύγκριση των τάφων του ίδιου περιβόλου. Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς συγκρίνοντας τους τάφους με όπλα των δύο περιβόλων είναι η προφανής πραγματικότητα: οι τάφοι του Ταφικού Κύκλου Α είναι λιγότεροι από αυτούς του Β (βλ. Πιν.7 και 1), αλλά μεγαλύτεροι σε διαστάσεις και –στο σύνολό τους- πλουσιότεροι. Οι πλουσιότεροι τάφοι του Β (όπως ο Α, ο Γ και ο Ν, που είναι και οι μεγαλύτεροι) μπορούν να συγκριθούν μόνο με τους φτωχότερους του Α, όπως ο ΙΙ και ο VI, που είναι και οι μικρότεροι σε μέγεθος.

Στον Ταφικό Κύκλο Β, εκείνος ο τάφος που πραγματικά ξεχωρίζει είναι ο Ζ, ο ΜΕ ΙΙΙ κιβωτιόσχημος τάφος, με τη μία ανδρική ταφή. Ο τάφος αυτός είναι από τους παλαιότερους και ο μοναδικός αυτού του τύπου που περιέχει οπλισμό και ο άνδρας

¹⁹ French, Wardle 2000.

²⁰ Όταν θα γίνεται λόγος για τους τάφους των δύο περιβόλων, θα εννοούνται, βεβαίως, οι τάφοι με όπλα, διαφορετικά θα διευκρινίζεται.

που φιλοξενεί είναι ο μεγαλύτερος σε ηλικία από αυτούς που συνοδεύονται από όπλα. Η ηλικία του άνδρα και η ύπαρξη ενός μόνο ξίφους στο πλάι του και λίγων πήλινων αγγείων, του προσδίδει, κατά κάποιο τρόπο, μια εικόνα του πρωταρχικού πολεμιστή, μια εικόνα του *pater generis*, του παλαιότερου της «ομάδας» του, που ετάφη σε έναν «παραδοσιακό» τύπο τάφου. Οι υπόλοιποι τάφοι είναι πολύ πιο πλούσιοι, παρουσιάζουν, όμως, και αυτοί διαβαθμίσεις, καθώς, οι πιο εντυπωσιακοί, όσον αφορά στις διαστάσεις τους και τα κτερίσματα, είναι και οι περισσότεροι από τους πιο ύστερους (δηλαδή οι τάφοι Α, Γ και Ν, που χρονολογούνται στη μετάβαση από τη ΜΕ ΙΙΙ στην ΥΕ Ι) (βλ. Πιν.1,3,4,5 και 6). Παρατηρείται, λοιπόν, μια σταδιακή αύξηση του πλούτου των κτερισμάτων και του μεγέθους των τάφων, τη συνέχεια της οποίας μπορούμε να δούμε στον Ταφικό Κύκλο Α, όπου ο πιο πρώιμος τάφος (ο ΙΙ) είναι σχετικά μικρός (ίδιου μεγέθους με τους μεγαλύτερους του Β) και αρκετά φτωχός σε σύγκριση με τους ΙV και V, που είναι οι μεγαλύτεροι και πλουσιότεροι. Βέβαια, το μεγαλύτερο μέγεθος και ο πλούτος μπορεί να είναι συνάρτηση της πρακτικής των πολλαπλών ταφών.

Στους τάφους του Κύκλου Α, επίσης, έχουμε πολύ περισσότερα και πιο πολυτελή αντικείμενα, καθώς και αντικείμενα με συμβολική αξία, όπως είναι οι χρυσές προσωπίδες, οι ταφικές στήλες και ο μεγάλος αριθμός όπλων, ιδιαίτερα ξιφών²¹. Διαφορά παρατηρείται και στην εικονογραφία των ταφικών στηλών, καθώς στον Ταφικό Κύκλο Β οι αναπαραστάσεις έχουν να κάνουν κυρίως με την υπεράσπιση του κοπαδιού (των βοοειδών, όπως φαίνεται) από άγρια ζώα που τους επιτίθενται (δηλ. λέοντες), ενώ στον Α αναπαριστώνται αρματηλάτες. Το γεγονός αυτό, ίσως αντανακλά μια αλλαγή στην ιδεολογία ή την επιθυμία για προβολή άλλων «αρετών» σε σχέση με την προηγούμενη φάση ή με την «ομάδα» του Ταφικού Κύκλου Β. Γενικά, πάντως, η εικονιστική των ταφικών στηλών δίνει έμφαση στην πολεμική – αγωνιστική – κυνηγετική ιδιότητα.

Μιλώντας γενικά για το σύνολο των τάφων (και όχι μόνο γι' αυτούς που περιέχουν όπλα) φαίνεται πως και ο αριθμός των ταφών ανά τάφο έχει αυξηθεί, αλλά και η συνήθεια του παραμερισμού των παλαιότερων οστών έχει αρχίσει να εγκαταλείπεται, πιθανότατα ως αποτέλεσμα του μεγαλύτερου μεγέθους των τάφων.

²¹ Η παρουσία τόσων πολλών όπλων έχει ερμηνευθεί, από τον Schliemann και άλλους μελετητές, ως αποτέλεσμα λεηλασιών ή ως τρόπαια μονομαχιών, που αντιπροσωπεύουν, πιθανώς, τους ηττημένους αντιπάλους (Sandars 1961).

Αυτό που προκύπτει, επίσης, είναι ότι με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται η ποσότητα, αλλά και η ποιότητα των αντικειμένων που εναποτίθενται, και η κατανομή του πλούτου γίνεται πολύ πιο αποκλειστική (λίγοι τάφοι, ιδιαιτέρως πλούσιοι). Φαίνεται, λοιπόν, πως στον Ταφικό Κύκλο Β διαμορφώνεται ένα φαινόμενο που δεν έχει παγιωθεί και το οποίο στον Ταφικό Κύκλο Α παίρνει μια πιο έντονη μορφή.

Θα πρέπει, ίσως, να αναφερθεί ότι οι κάθετοι λακκοειδείς των Μυκηνών δεν είναι οι μοναδικοί αυτού του τύπου, που χαρακτηρίζονται και από το συγκεκριμένο ταφικό τελετουργικό. Φαίνεται πως το πρότυπό τους αποτελεί ένας κάθετος λακκοειδής της ΜΕ ΙΙ (γύρω στα 1700 π.Χ.), που βρέθηκε στην Αίγινα και φιλοξενεί την ταφή ενός νεαρού (23 ετών) πολεμιστή σε συνεσταλμένη στάση²². Τον άνδρα συνόδευε ένα ξίφος τύπου Α με ελεφάντινη λαβή και χρυσή διακόσμηση, 3 εγχειρίδια από τα οποία το ένα έφερε στους ώμους χρυσές προτομές ταύρων, 6 αιχμές βελών από οψιανό και 80 περίπου επεξεργασμένους χαύλιους οδοντόφρακτου κράνους. Επίσης βρέθηκε ένα χρυσό έλασμα και πήλινα Κυκλαδικά και Κρητικά αγγεία. Ο τάφος αυτός μπορεί άνετα να συγκριθεί με αυτούς των Μυκηνών σε επίπεδο αρχιτεκτονικής και κτερισμάτων και αποτελεί μοναδικό παράδειγμα της φάσης αυτής.

2. Άργος²³

Στα Α του λόφου Ασπίς βρέθηκαν τρεις κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι, στην περιοχή του ΜΕ νεκροταφείου. Ένας από αυτούς, χτισμένος μέσα σε ΜΕ τύμβο, βρέθηκε ανέπαφος και πρόκειται για τον **T.164**, που κατασκευάστηκε κατά την ΥΕ Ι φάση και χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΒ. Οι διαστάσεις του θαλάμου του είναι 2,50 μ επί 1,50 μ (σωζόμενο ύψος 1,75 μ) και του στομίου 0,70 μ επί 0,64 μ, ενώ ο δρόμος έχει διατηρηθεί στα 2,30 μ σε μήκος με πλάτος 1,20 μ – 1,40 μ.

Ο τάφος περιείχε δύο λάκκους, στον καθένα από τους οποίους βρέθηκαν πέντε δευτερογενείς ταφές, ενώ άλλοι πέντε σκελετοί βρέθηκαν στο δάπεδο του τάφου (ένας

²² Walter 2001: 145-51.

²³ Papadimitriou 2001: 17-8· Banaka-Dimaki 1991.

σε εκτεταμένη στάση και οι υπόλοιποι παραμερισμένοι). Ανάμεσα σε πέτρες του Β τοίχου, βρέθηκε σφηνωμένο ένα πρώιμο μυκηναϊκό εγχειρίδιο, που δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί σε κάποιον νεκρό. Πιθανόν, όμως, ανήκει σε κάποιον από τους σκελετούς του δυτικού λάκκου (λάκκος Α), τα ευρήματα του οποίου χρονολογούνται στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο και αποτελούνταν από ένα χάλκινο και 6 πήλινα αγγεία, μία γυάλινη χάντρα, μία οστέϊνη περόνη και ένα σφονδύλι.

3. Συμπεράσματα - Ανάδυση κυρίαρχης τάξης

Στην Αργολίδα η κατανομή των τάφων με όπλα είναι πάρα πολύ περιορισμένη -αν και οι τάφοι είναι αρκετοί σε αριθμό (συνολικά 12, βλ. Πιν.10)- καθώς, η συντριπτική τους πλειοψηφία βρίσκεται στις Μυκήνες και μόνο ένας τάφος απαντάται σε άλλη περιοχή. Σχετικά με τους αρχιτεκτονικούς τύπους που συναντάμε, παρουσιάζουν μικρή ποικιλία (1 κιβωτιόσχημος, 11 κάθετοι λακκοειδείς και 1 κτιστός θαλαμοειδής), όμως, και πάλι η κατανομή τους είναι εξαιρετικά περιορισμένη και ο αριθμός των τάφων κάθε τύπου εντελώς ανισομερής. Όσον αφορά στον πλούτο των κτερισμάτων, οι κάθετοι λακκοειδείς σαφέστατα υπερέχουν έναντι των άλλων, οι οποίοι δεν μπορούν να συγκριθούν ούτε με τους φτωχότερους των πρώτων.

Έτσι, ο τύπος αυτός τάφου στις Μυκήνες έχει συνδεθεί με μια σαφώς καθορισμένη ομάδα ατόμων, που διαχωρίζει τον εαυτό της από την υπόλοιπη κοινότητα, μέσω της οριοθέτησης της περιοχής ενταφιασμού, μεγάλων τάφων, χρήσης ταφικών στηλών και απόθεσης πλούσιων κτερισμάτων. Συγκρίνοντας τους τάφους αυτούς με τους υπόλοιπους τάφους της περιοχής των Μυκηνών (βλ. προϊστορικό νεκροταφείο), καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι στους πρώτους είναι θαμμένη η οικονομική και ίσως και κοινωνική - πολιτική ελίτ της κοινωνίας των Μυκηνών²⁴. Ένα από τα χαρακτηριστικά της ομάδας αυτής είναι η απόθεση όπλων ως κτερισμάτων. Σύμφωνα με τον Μυλωνά²⁵, οι πλουσιότεροι τάφοι του πρωιμότερου περιβόλου είναι οι Α, Γ, Ν και Ο και του περιβόλου Α οι IV, V και VI. Όλοι αυτοί οι τάφοι, με εξαίρεση τον Ο, περιέχουν όπλα, καταδεικνύοντας, πιθανόν, μια σχέση μεταξύ της

²⁴ Voutsaki 1995: 59

²⁵ Μυλωνάς 1973· Μυλωνάς 1983

πολεμικής ιδιότητας και του πλούτου. Βεβαίως, όπως φάνηκε από την περιγραφή των τάφων πιο πάνω στο κεφάλαιο, και οι υπόλοιποι τάφοι με όπλα είναι πολύ πλούσιοι, με μία εξαίρεση και πάλι, που είναι ο τάφος Ζ. Ο Ζ, όμως, είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση που φαίνεται πως ανήκει, όπως είδαμε πιο πάνω, στον μεγαλύτερο άνδρα της ομάδας, τον παλαιότερο –ίσως και τον πρώτο- πολεμιστή της. Η εικόνα, πάντως, που παίρνουμε από τους δύο περιβόλους είναι ότι εκεί βρίσκεται θαμμένη μια ομάδα ατόμων με συγγενικούς –όπως έδειξαν οι ανθρωπολογικές μελέτες²⁶- δεσμούς και διαφορετικούς βαθμούς αξιώματος (όπως προκύπτει από την απόθεση των κτερισμάτων), που, εν μέρει, χαρακτηρίζεται για την πολεμική της ιδιότητα, χρησιμοποιεί συγκεκριμένο ταφικό τελετουργικό και τύπο τάφου και στέκεται στο ανώτερο επίπεδο της κοινωνίας.

Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, το γεγονός ότι πάνω από ορισμένους τάφους με όπλα, έχουν βρεθεί διακοσμημένες ταφικές στήλες, που φέρουν παράσταση αγώνων, κυνηγιού ή μάχης²⁷: άνδρες αγωνίζονται με τα άρματα ή μάχονται εναντίον ανδρών ή κυνηγούν θηράματα ή μάχονται εναντίον λεόντων. Η εικονογραφία είναι ανάλογη με αυτή των αντικειμένων και των διακοσμημένων όπλων που προέρχονται από τους τάφους και φαίνεται πως εξαίρει την ικανότητα αυτών των ανδρών στο κυνήγι και τον πόλεμο και δίνει έμφαση στις ικανότητές τους και τη δύναμή τους, η οποία είναι πραγματική και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς οι ανθρωπολογικές μελέτες έδειξαν πως οι νεκροί πολεμιστές των Ταφικών Κύκλων είχαν μεγάλη φυσική δύναμη και έφεραν κακώσεις και τραύματα από τις μάχες²⁸. Είναι σαφέστατη, επομένως, η ύπαρξη μιας ομάδας ή «τάξης» πολεμιστών μέσα σε μια ευρύτερη ομάδα την οποία χαρακτηρίζει ο πλούτος (σε επίπεδο αντικειμένων και αρχιτεκτονικής) και ανήκει στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.

Το πώς ακριβώς αποκτήθηκε αυτός ο πλούτος που βλέπουμε δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί, αυτό, όμως, που είναι γενικά αποδεκτό από τους μελετητές είναι το ότι η επιδεικτική απόθεση πολύτιμων αντικειμένων σε τάφους έγινε η βασική στρατηγική για τη δημιουργία κοινωνικής διαφοροποίησης²⁹. Δηλαδή, κάποια μερίδα ατόμων αποκτά πρόσβαση σε πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία στη συνέχεια αποσύρει τοποθετώντας τα σε τάφους και έτσι τα χρησιμοποιεί για να αποκτήσει κύρος. Η

²⁶ Angel 1972.

²⁷ Heurtley 1921-23· Mylonas 1951· Μυλωνάς 1973.

²⁸ Angel 1972.

²⁹ Voutsaki 1998: 46

απόκτηση κύρους, σύμφωνα με μελετητές, επιτυγχάνεται με τον εξής τρόπο: ο πλούτος μπορεί να είναι προαπαιτούμενο, δεν είναι, όμως, η μοναδική βάση της δύναμης, καθώς πρέπει να μεταμορφωθεί σε κύρος και εξουσία. Σε πολλές κοινωνίες αυτό επιτυγχάνεται μέσω της επιδεικτικής απόρριψης ή μέσω δημόσιων πράξεων γενναιοδωρίας, όπως, για παράδειγμα, οι «λειτουργίες» στην κλασική Αθήνα ή οι «ευεργεσίες» στη Ρώμη³⁰. Επίσης, αν κανείς θελήσει να εξετάσει το φαινόμενο αυτό και από τη σκοπιά της σύγχρονης εθνολογίας, θα ανακαλύψει ότι ανάλογα φαινόμενα συναντάμε και σε σύγχρονες «πρωτόγονες» κοινωνίες³¹.

Σαν κατακλείδα, μπορούμε να πούμε ότι η ανάδυση μιας άρχουσας τάξης στους κόλπους της οποίας περιλαμβάνεται και μια ομάδα πολεμιστών, στη μεταβατική φάση, αποτελεί φαινόμενο μοναδικό στις Μυκήνες, όσον αφορά στην περιοχή της Αργολίδας. Ενώ βλέπουμε ότι η πρακτική απόθεσης όπλων ως κτερισμάτων δεν είναι άγνωστη και σε άλλες περιοχές (όπως στο Άργος), δεν παρατηρούνται παρόμοια φαινόμενα όπως στις Μυκήνες, οι οποίες φαίνεται να κυριαρχούν στην ευρύτερη περιοχή.

Αφού πραγματευτήκαμε την ύπαρξη μιας τάξης πολεμιστών στις Μυκήνες και τη σχέση μεταξύ οπλισμού και πλούτου, έτσι όπως προκύπτει από το καλύτερα σωζόμενο και πιο μελετημένο παράδειγμα, θα προσπαθήσουμε στα επόμενα κεφάλαια να ανιχνεύσουμε ανάλογες σχέσεις και στις υπόλοιπες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να δοθεί μια εξήγηση για το ποια ακριβώς είδη οπλισμού σε τάφους θα μελετηθούν στη συνέχεια. Όπως φάνηκε από την παρουσίαση των Μυκηνών, ο οπλισμός τους συνοδεύει τους νεκρούς της ανώτερης αυτής τάξης αποτελείται από ξίφη -κατά το μεγαλύτερο μέρος-, παραξιφίδες, εγχειρίδια και δόρατα, τα οποία βρίσκονται και σε πιο άμεση σχέση με το σώμα του νεκρού, σε αντίθεση με τις μάχαιρες και τα βέλη, τα οποία σπάνια συναντώνται και ποτέ μόνο τους ως μοναδικός οπλισμός στους τάφους των Μυκηνών. Στους περισσότερους,

³⁰ Voutsaki 1998: 46.

³¹ Βλ. για παράδειγμα Μως, Μ., 1979, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, όπου αναφέρεται μια πρακτική ιθαγενών της Β. Αμερικής: οι αρχηγοί της κάθε φυλής ή κλαν καταστρέφουν τα υπάρχοντά τους με σκοπό να αποκτήσουν σεβασμό και η γνώμη τους να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα στην κοινωνία- με μια λέξη να αποκτήσουν κύρος- από τη στιγμή που ο αντίπαλός τους δεν θα είναι σε θέση να καταστρέψει την ίδια ποσότητα αντικειμένων. Σ' αυτόν τον αγώνα συμβάλλουν όλα τα μέλη της ομάδας, καθώς το κύρος του αρχηγού τους μεταφέρεται και σ' αυτούς.

όμως, τάφους άλλων περιοχών (και σχεδόν σε όλους της δυτικής και νότιας Πελοποννήσου), ανεξαρτήτως του πλούτου ή όχι που τους διακρίνει, εντοπίζεται η παρουσία αιχμών βελών, (από οψιανό πυριτόλιθο ή χαλκό), οι οποίες συνήθως είναι διάσπαρτες σε όλο τον τάφο (στο θάλαμο, στο στόμιο ακόμη και στο δρόμο ορισμένων τάφων)³². Το φαινόμενο αυτό έχει αποτελέσει έναυσμα για τη διατύπωση θεωριών περί πρακτικής τελετουργικής ρίψης βελών³³ και επομένως δεν μπορούν να αποτελούν οπλισμό των νεκρών. Κάτι τέτοιο, βεβαίως, δεν μπορεί να αποδειχθεί, αν και είναι πραγματικά παράξενη αυτή η εικόνα της μεγάλης διασποράς και μειώνεται η πιθανότητα άτακτης τοποθέτησής τους στον τάφο, από τη στιγμή μάλιστα που υπάρχουν παραδείγματα όπου οι αιχμές ήταν συγκεντρωμένες και βρίσκονταν μαζί με άλλα όπλα κοντά στους νεκρούς (όπως στον τάφο Δ του ταφικού περιβόλου Β των Μυκηναίων). Πιο πιθανή, πάντως, φαίνεται η περίπτωση οι τάφοι αυτοί που περιέχουν ως μοναδικό οπλισμό τα βέλη να ανήκουν σε κυνηγούς παρά σε πολεμιστές και όπως έχουν υποστηρίξει κάποιοι μελετητές, το τόξο θα πρέπει να χρησιμοποιείται περισσότερο στο κυνήγι και λιγότερο στον πόλεμο, όπως προκύπτει και από την εικονογραφία, όπου οι τοξότες εμφανίζονται κυρίως σε σκηνές κυνηγιού³⁴. Δεν αποκλείεται, βέβαια, να έχουμε να κάνουμε με μια πολεμική ομάδα τοξοτών, που εντοπίζονται κυρίως στη Ν-ΝΔ Πελοπόννησο, όμως, κατά τη γνώμη της γράφουσας, η πιθανότητα αυτή είναι μικρή, καθώς ήδη από τους μυκηναϊκούς χρόνους, οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας έχουν δείξει την προτίμησή τους σε συγκεκριμένους τύπους όπλων, που τους συναντάμε και στον Όμηρο, αλλά και στις μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους. Στους ιστορικούς χρόνους το τόξο δεν χαίρει ιδιαίτερης εκτιμήσεως από τους Έλληνες (βλ. υποσημείωση 20 κεφαλαίου 1), παρομοίως και στον Όμηρο, όπου κανένας Έλληνας ήρωας δεν χρησιμοποιεί το τόξο³⁵.

Με το παραπάνω σκεπτικό, θα εξαιρεθούν, επομένως, από τη μελέτη οι τάφοι που περιέχουν μόνο αιχμές βελών. Επίσης, θα εξαιρεθούν και οι τάφοι που περιέχουν μόνο μάχαιρες ή μαχαίρια, καθώς, σίγουρα, δεν μπορούν να αποτελέσουν ικανό οπλισμό σε μία μάχη και να συνδεθούν με την ιδιότητα του πολεμιστή και την απόκτηση πλούτου μέσω της πολεμικής ιδιότητας. Όλοι οι άλλοι τύποι όπλων, επιθετικών και αμυντικών (αναφερόμαστε στην περίπτωση του οδοντόφρακτου

³² Boyd 2002: 87.

³³ Boyd 2002: 87· Marinatos 1957· Κορρές 1976: 262.

³⁴ Graziadio 1991: 422.

³⁵ Με εξαίρεση τον Οδυσσέα, που πάντα θεωρείται μια αμφιλεγόμενη μορφή.

κράνους, που επιπλέον αποτελεί και αντικείμενο πολυτελείας), είτε απαντώνται μεμονωμένοι, είτε σε συνδυασμό, θα εξεταστούν όπως βρίσκονται στους ανάλογους τάφους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

1. Πύλος ¹

Ταφικός Κύκλος

Βρίσκεται 145 μ νότια του λόφου του Εγκλιανού, έχει διάμετρο 5,5 μ και περιέχει απλούς λάκκους, μερικοί από τους οποίους φιλοξενούν ταφές ενηλίκων μέσα σε πίθους, μια πρακτική όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη την περίοδο αυτή. Περιέχει συνολικά 27 ταφές (20 ανδρικές και 7 γυναικείες) και η χρήση του εντοπίζεται από την ΜΕ ΙΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΙΑ. Τέσσερις λάκκοι έχουν ταφές με όπλα που χρονολογούνται στην πρόιμη μυκηναϊκή περίοδο.

Λάκκος 1

Στο λάκκο 1 βρέθηκε μια ταφή σε πίθο, που χρονολογείται στη μετάβαση από τη ΜΕ ΙΙΙ στην ΥΕ Ι, την οποία συνόδευαν τμήματα χρυσών και αργυρών φύλλων, ένα χάλκινο αγγείο και δύο περόνες από ελεφαντόδοντο και ένα μαχαίρι. Ο οπλισμός περιοριζόταν σε ένα μόνο ξίφος τύπου Α, που πιθανόν έφερε αργυρή διακόσμηση και το οποίο βρέθηκε λυγισμένο. Το λύγισμα των ξιφών δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν είχε τελετουργικό χαρακτήρα ή κάποιο συμβολισμό και είναι μια πρακτική που απαντάται μόνο στον ταφικό κύκλο της Πύλου και δεν υπάρχουν άλλα γνωστά παραδείγματα από την περίοδο αυτή.

Λάκκος 3

Πρόκειται για έναν μεγάλο λάκκο που περιέχει τέσσερις μικρότερους λάκκους σε διαφορετικά επίπεδα. Στον **Ν Α λάκκο** βρέθηκε ταφή σε πίθο της ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι φάσης. Τα κτερίσματα αποτελούνταν από 4 ξίφη τύπου Α, ένα κοντό ξίφος (ή μάχαιρα) τύπου Schlachtmesser², ένα εγχειρίδιο και θραύσματα από λεπίδες μαχαιριών και εγχειριδίων, 2 επίμηλα ξιφών από ελεφαντόδοντο, θραύσματα από δόντια κάπρου

¹ Blegen, C., et al. 1973· Boyd 2002: 147-52.

² Βλ. Karo 1930.

και αιχμές βελών από οψιανό και πυριτόλιθο. Επίσης, θράυσματα από αργυρό αγγείο, ένα χάλκινο αγγείο, χάντρες από ήλεκτρο και αμέθυστο, μία περόνη από ελεφαντόδοντο και 7 χάλκινες και μία ακονόπετρα.

Στον **ΒΑ λάκκο** υπήρχε μία ταφή σε πιθαμοφορέα της ΥΕ Ι περιόδου, συνοδευόμενη από 3 λυγισμένα ξίφη τύπου Α, ένα εγχειρίδιο, ένα μαχαίρι, δύο επίμηλα από ελεφαντόδοντο και ένα πήλινο ποτήριο.

Λάκκος 4

Βρέθηκαν πέντε ταφές, οι οποίες είναι αδύνατο να χρονολογηθούν εξαιτίας της μεγάλης διαταραχής. Στο λάκκο βρέθηκαν 6 εγχειρίδια ή μαχαίρια που θυμίζουν τους τύπους από τους υπόλοιπους λάκκους, καθώς και ένα χρυσό διάδημα και μία ακονόπετρα.

Θολωτός τάφος IV

Ο τάφος αυτός βρίσκεται περίπου 145 μ ΝΑ από το ανάκτορο της Πύλου και είναι από τους μεγαλύτερους πρώιμους τάφους της Μεσσηνίας (ΜΕ ΙΙΙ), καθώς οι διαστάσεις του είναι: δρόμος 10,50 μ μήκος και 4,40 μ πλάτος, στόμιο 4,55 μ ύψος, 2,26 μ πλάτος και 4,64 μ βάθος, θάλαμος 9,35 μ διάμετρος και 4,90 μ σωζόμενο ύψος. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΑ και εξαιτίας των πολλαπλών ταφών και, πιθανόν, των συλήσεων, παρουσιάζει μεγάλη διαταραχή στη στρωματογραφία του και τα οστά που βρέθηκαν ήταν λίγα και θρυμματισμένα. Υπολογίζεται, όμως, η ύπαρξη 17 περίπου κρανίων (10 ανδρών, 6 γυναικών και ένα παιδικό), ενώ τα κτερίσματα που έχουν σωθεί δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα σκελετικά κατάλοιπα.

Στο στόμιο του τάφου βρέθηκαν θράυσματα από λεπίδα πρώιμου μυκηναϊκού ξίφους ή εγχειριδίου, καθώς και αιχμές βελών από πυριτόλιθο και χαλκό, που πιθανόν ανήκουν στην ΥΕ Ι. Στο θάλαμο βρέθηκαν και άλλα θράυσματα από λεπίδες ξιφών ή εγχειριδίων και πολλοί ήλοι που χρησιμοποιούνταν για τη στερέωσή τους, μία αιχμή δόρατος, αιχμές βελών (12 χάλκινες, 42 από πυριτόλιθο και 24 από οψιανό), δύο επίμηλα ξιφών (ένα από ασβεστόλιθο και ένα αλαβάστρινο) και λιγοστά θράυσματα

από δόντια κάπρου. Ο ανασκαφέας δεν δίνει άλλες πληροφορίες για τη χρονολόγηση των όπλων, είναι, όμως, πιθανό, αρκετά από αυτά να ανήκουν στη μεταβατική περίοδο (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι). Γενικά, ο τάφος δείχνει αρκετά πλούσιος (βλ. Πιν.11).

2. Μυρσινοχώρι³

Στη θέση Ρούτσι στο Μυρσινοχώρι της Πύλου έχουν βρεθεί δύο θολωτοί τάφοι που φιλοξενούν ταφές με όπλα, χτισμένοι κοντά σε ένα σύνολο τριών ΜΕ τύμβων.

Θολωτός τάφος 1

Κατασκευάστηκε κατά την ΥΕ Ι φάση (ίσως και λίγο νωρίτερα), έχει διάμετρο θαλάμου 5,4 μ, σωζόμενο ύψος 1,9 μ, ενώ το μήκος του δρόμου είναι άγνωστο, και περιέχει οστά που ανήκουν σε άγνωστο αριθμό ατόμων. Στο Α τμήμα του θαλάμου και κάτω από τα θεμέλια, ανακαλύφθηκε κόγχη που περιείχε ένα ξίφος τύπου Α, ένα διάδημα με κροσσωτές ταινίες, ένα χάλκινο αγγείο και θραύσματα χρυσών και αργυρών αντικειμένων. Σκελετικά κατάλοιπα δεν βρέθηκαν στην κόγχη και ούτε είναι δυνατόν να συσχετιστούν τα ευρήματα αυτά με τα οστά του θαλάμου.

Θολωτός τάφος 2

Κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο με τον 1, αλλά είναι λίγο μικρότερος σε μέγεθος, με διάμετρο θαλάμου 5 μ (το ύψος των τοίχων σώζεται στο 1 μ). Στο δάπεδο στο κέντρο του θαλάμου βρέθηκε ανδρική ταφή σε εκτεταμένη στάση και στη δεξιά του πλευρά βρέθηκε σωρός αντικειμένων που αποτελούνταν από 10 ξίφη και εγχειρίδια, μία αιχμή δόρατος, υπολείμματα δερμάτινης θήκης, ένα κάτοπτρο με ελεφάντινη λαβή, 2 κυλινδρικές σφραγίδες, 12 χάντρες και 12 πήλινα αγγεία, που χρονολογούνται στην ΥΕ Ι φάση.

Στον ίδιο τάφο, επίσης, βρέθηκαν δύο λάκκοι, ο ένας εκ των οποίων ήταν πολύ πλούσια κτερισμένος με πολύτιμα αντικείμενα. Στο **λάκκο 2**, λοιπόν, βρέθηκε στο

³ Boyd 2002: 153-9.

ανώτερο στρώμα το επάνω τμήμα ενός σκελετού, που συνοδευόταν από δύο εγχειρίδια (το ένα ήταν διακοσμημένο με την τεχνική του νιέλο, ενώ το άλλο έφερε χρυσές κεφαλές ήλων), 13 χρυσά κομβία, και ένα κάτοπτρο, που βρέθηκαν πλάι στο αριστερό του χέρι, ενώ δίπλα από τον δεξιό του ώμο υπήρχε ακόμη ένα εγχειρίδιο διακοσμημένο. Ακόμη, φαίνεται πως φορούσε περιδέραιο με χάντρες από ήλεκτρο. Πιο κάτω υπήρχαν τα υπολείμματα τριών ή τεσσάρων ατόμων και τα κτερίσματα που βρέθηκαν κοντά τους αποτελούνταν από μία αιχμή δόρατος, 2 αργυρά αγγεία, ένα χρυσό φυλλόσχημο κόσμημα, ένα χρυσό «κουτάλι», ένα αγκίστρι, θραύσματα ελεφαντόδοντου, ένα χρυσό δαχτυλίδι και περόνες από χρυσό και άργυρο με κεφαλές από αμέθυστο. Τα ευρήματα από το λάκκο 2 είναι της ίδιας περιόδου με τους καθέτους λακκοειδείς των Μυκηνών και θα μπορούσαν ακόμη και να συγκριθούν μ' αυτούς ως προς τον πλούτο, τουλάχιστον των όπλων⁴.

Στον θολωτό 2 έχουν βρεθεί, επίσης, δύο πυξίδες και ένα κτένιο από ελεφαντόδοντο, 5 αλαβάστρινα αγγεία, πήλινα αγγεία ανακτορικού ρυθμού και άλλα, καθώς και διάσπαρτες αιχμές βελών στο στόμιο και το θάλαμο. Και οι δύο θολωτοί κατασκευάστηκαν κατά την ΥΕ Ι –ίσως και λίγο νωρίτερα- και η χρήση τους φτάνει μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΑ.

3. Κουκουνάρα⁵

Στο χωρίο Κουκουνάρα, στη θέση Γουβαλάρι, βρίσκεται ένα μεγάλο ΜΕ και πρώιμο μυκηναϊκό νεκροταφείο τύμβων, μέσα σε κάποιους από τους οποίους έχουν βρεθεί θολωτοί τάφοι. Στον Τύμβο 2 είχαν σκαφτεί δύο θολωτοί τάφοι που περιέχουν οπλισμό, που χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ ΙΙΙ ή στις αρχές της ΥΕ Ι και η χρήση τους φτάνει μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ.

Θολωτός 1 (ή Γουβαλάρι 1)

Η διάμετρος του θαλάμου είναι 6,25 μ (σωζόμενο ύψος 2,2 μ) και το μήκος του δρόμου σώζεται μέχρι τα 4,25 μ. Τα στρώματα του τάφου είναι διαταραγμένα, καθώς

⁴ Boyd 2002: 153-9

⁵ Boyd 2002: 108-13· Μαρινάτος 1959, 1960.

ο τάφος πιθανότατα είχε συληθεί, και ο ανασκαφέας αναφέρει ότι βρέθηκαν μόνο μερικά κρανία, όσον αφορά στα σκελετικά κατάλοιπα, ενώ τα κτερίσματα αποτελούνται από όστρακα αγγείων ανακτορικού ρυθμού, πολλά τμήματα χρυσών φύλλων και πολλές χάντρες και σφραγίδες από ημιπολύτιμους λίθους, σκορπισμένες⁶. Ανάμεσά τους βρέθηκαν και επεξεργασμένα δόντια κάπρου, που φέρουν οπές ανάρτησης και χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του οδοντόφρακτου κράνους. Άλλα όπλα δεν βρέθηκαν στον τάφο, ίσως εξαιτίας της σύλησης.

Θολωτός 2 (ή Γουβαλάρι 2)

Αυτός ο τάφος είναι μικρότερος από τον προηγούμενο, με διάμετρο θαλάμου 5μ και άγνωστο μήκος δρόμου. Ελάχιστες πληροφορίες δίνονται, γενικώς, από τον ανασκαφέα, ο οποίος αναφέρει ότι ανάμεσα στα κτερίσματα του τάφου βρέθηκαν 50 επεξεργασμένα δόντια κάπρου, όπλα με χρυσή διακόσμηση, χάλκινα εργαλεία και πήλινα αγγεία (ανακτορικού ρυθμού και άλλα).

4. Νιχώρια και περίχωρα ⁷

Στα Νιχώρια υπάρχει ένα σύνολο μικρών θολωτών τάφων κοντά στον οικισμό, που χρονολογούνται από τη ΜΕ περίοδο μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ (μερικοί χρησιμοποιήθηκαν και αργότερα). Κοντά σε αυτούς, στη θέση Ακόνες, υπάρχει ένας τύμβος ύψους 3 μ και άγνωστης διαμέτρου, που περιέχει τρεις μεγάλες κτιστές αψιδοειδείς κατασκευές, που περιέχουν ταφές, και έναν κιβωτιόσχημο τάφο. Ο **Τάφος 1** είναι μία από τις αψιδοειδείς αυτές κατασκευές με μέγεθος 3,8 μ επί 2 μ και σωζόμενο ύψος 1,45 μ και είσοδο στη δυτική στενή πλευρά. Στον τάφο βρέθηκαν 4 σωροί οστών μαζί με μυκηναϊκό αλλά και υστερότερο υλικό, καθώς και ένας σκελετός σε εκτεταμένη στάση. Τον σκελετό συνόδευαν δύο μαχαίρια και 7 χάντρες από σάρδιο και ορεία κρύσταλλο, ενώ στον τάφο βρέθηκε και ένα πρώιμο μυκηναϊκό ξίφος (τύπου Α) και ένα εγχειρίδιο που δεν γνωρίζουμε που ανήκουν.

⁶ Μαρινάτος 1959.

⁷ Boyd 2002: 160-4· Παρλαμά 1972.

5. Βολιμίδια ⁸

Στα Βολιμίδια στη θέση Κεφαλόβρυσο βρέθηκαν δύο τάφοι που σύμφωνα με τον Boyd ανήκουν είτε στον τύπο του απλού λάκκου είτε του κιβωτιόσχημου⁹, ενώ ο Μαρινάτος τους περιγράφει ως καθέτους λακκοειδείς¹⁰. Ο ένας από τους δύο περιείχε ταφές που συνοδεύονταν από όπλα και χρονολογείται στη ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι φάση.

Πρόκειται για τον **Τάφο 1** (ή **Κεφαλόβρυσο 1**), που είναι και ο μεγαλύτερος από τους δύο, με διαστάσεις 3,60 μ επί 1,25, που περιείχε έναν σκελετό σε ελαφρά συνεσταλμένη στάση, καθώς και παραμερισμένα οστά δύο ή τριών ατόμων. Ο σκελετός ήταν κτερισμένος με ένα μεγάλο χάλκινο εγχειρίδιο, 42 αιχμές βελών από οψιανό που βρέθηκαν συγκεντρωμένες κοντά στο κεφάλι και 5 πήλινα αγγεία. Τα παραμερισμένα κτερίσματα αποτελούνταν από ένα ακόμη εγχειρίδιο, 4 μαχαίρια, ένα θραύσμα από χαύλιο κάπρου με οπές ανάρτησης, μία ακόνη, τρία πήλινα σφονδύλια και ένα από στεατίτη και 14 πήλινα αγγεία.

6. Συμπεράσματα

Στη Μεσσηνία, ήδη από την ΜΕ ΙΙΙ, παρατηρείται η πρακτική της απόθεσης όπλων ως κτερίσματα στους τάφους, σε απλούς λάκκους, κυρίως που είναι ένας τύπος που υπάρχει από προηγούμενες περιόδους, αλλά και σε ένα νέο τύπο, τον θολωτό, που για πρώτη φορά εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο και μάλιστα στη Μεσσηνία. Και δύο άλλοι τάφοι, όμως, έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ νωρίς και πρόκειται για έναν κτιστό αψιδοειδή και έναν κάθετο λακκοειδή, αρκετά πρώιμο μάλιστα (του τέλους της ΜΕ ΙΙΙ ή της αρχής της ΥΕ Ι). Αυτοί οι δύο ταφικοί τύποι, όπως και οι λάκκοι, έχουν μικρή διάρκεια χρήσης, προφανώς διότι δεν μπορούν να φιλοξενήσουν πολλές ταφές, σε αντίθεση με τους θολωτούς, η χρήση των οποίων φτάνει μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙ ή και το τέλος της.

⁸Μαρινάτος 1964· Iakovidis 1981: 21-2· Boyd 2002: 139.

⁹Boyd 2002: 139.

¹⁰Μαρινάτος 1964· Iakovidis 1981: 21-2.

Είδαμε, λοιπόν, ότι στους αρχιτεκτονικούς τύπους υπάρχει σχετική ποικιλία, με τους θολωτούς, ωστόσο, να επικρατούν σε επίπεδο αριθμού αλλά και κατανομής, καθώς, ενώ οι λάκκοι (που είναι οι αμέσως επόμενοι σε αριθμό) είναι συγκεντρωμένοι στον Ταφικό Κύκλο του Εγκλιανού, οι θολωτοί είναι διάσπαρτοι στη Μεσσηνία.

Όσον αφορά στον πλούτο, παρατηρείται μια, επίσης, σχετική συγκέντρωση, με πλουσιότερα τα παραδείγματα από την Πύλο –στην πλειοψηφία τους- και το Μυρσινοχώρι, χωρίς όμως την ανάδυση ενός μεγάλου κέντρου, όπως φαίνεται στην περίπτωση της Αργολίδας με τις Μυκήνες. Οι υπόλοιποι τάφοι είναι στο ίδιο περίπου επίπεδο, ανεξαρτήτως αρχιτεκτονικού τύπου (βλ. Πιν.11-12). Αυτή η σχέση μεταξύ πολεμικής ιδιότητας και πλούσιων κτερισμάτων δεν είναι ξεκάθαρη εδώ και δεν παρατηρείται στον ίδιο βαθμό όπως στις Μυκήνες (και ιδιαίτερα στον Ταφικό Κύκλο Α).

Αυτό που, επίσης, παρατηρείται είναι, όχι μόνο ότι τα πολύτιμα αντικείμενα μαζί με τα όπλα είναι κατανεμημένα σε διάφορες περιοχές, αλλά δεν συνδέονται και με κάποιο συγκεκριμένο τύπο τάφου, όπως στις Μυκήνες. Αυτά τα δύο στοιχεία συνηγορούν, ίσως, στην ύπαρξη ομάδων, που ανήκουν μεν σε ανώτερη τάξη αφού συγκεντρώνουν τέτοιο πλούτο, αλλά δεν έχουν απόλυτη ταύτιση και δεν αυτοπροσδιορίζονται πάντα με τον ίδιο τρόπο. Είναι γενικά παραδεκτό, ότι στη Μεσσηνία οι πλουσιότεροι τάφοι είναι οι θολωτοί, παρ' όλο που παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους καθώς φαίνεται πως υπάρχει μια σχέση μεταξύ μεγέθους του τάφου και πλούτου, αφού οι μικρότεροι είναι οι φτωχότεροι, ενώ οι μεγαλύτεροι είναι οι πλουσιότεροι¹¹. Επίσης, αρκετοί τάφοι με όπλα στη Μεσσηνία είναι θολωτοί και στην πλειοψηφία τους αρκετά πλούσιοι, όμως δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η τάξη αυτή των «πολεμιστών» υιοθέτησε τον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο για να προβάλλει το κύρος και την εξουσία της, όπως έγινε στις Μυκήνες με τους καθέτους λακκοειδείς, παρ' όλο που οι θολωτοί αντιπροσωπεύονται καλύτερα ως τύπος, όσον αφορά στα όπλα. Στις Μυκήνες όλοι οι τάφοι που περιέχουν όπλα, πλην ενός, είναι κάθετοι λακκοειδείς, ενώ στη Μεσσηνία μόνο οι μισοί είναι θολωτοί. Πιθανόν η επιλογή τύπου τάφου στην περιοχή αυτή να μη σχετίζεται με το κύρος και την κοινή

¹¹ Voutsaki 1998' Mee, Cananagh 1984 : 56' Treuil et al. 1996 : 346. Ο πλούτος, όμως, αυτός μπορεί να είναι συνάρτηση των πολλαπλών ταφών και δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι πιο ευκατάστατοι πολίτες ή ομάδες κατασκευάζουν και πιο μεγάλους τάφους.

συναίσθηση του «ανήκειν» απαραίτητα ή μόνο, αλλά να την επιβάλλουν και άλλοι λόγοι, όπως τοπικές παραδόσεις κ.α.

Γενικώς, στη Μεσσηνία φαίνεται πως αναδύονται αρκετές τοπικές «ελίτ», που στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται πως κρατούν τον τοπικό τους χαρακτήρα και αν και έχουν ίδιο ταφικό τελετουργικό (δηλαδή τύπους κτερισμάτων και τρόπους απόθεσής τους), δεν εκφράζονται με τον ίδιο τρόπο όσον αφορά στην αρχιτεκτονική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΛΑΚΩΝΙΑ

1. Σπάρτη ¹

Ένας ασύλητος τάφος, που ανήκει στον τύπο του **κτιστού θαλαμοειδή**, βρέθηκε στο ΝΑ τμήμα της σύγχρονης πόλης, απέναντι από το λόφο του Μενελαίου (στην απέναντι, όμως, όχθη του ποταμού), στην ίδια περιοχή όπου έχουν βρεθεί και μερικοί ΜΕ κιβωτιόσχημοι. Ο τάφος έχει ορθογώνιο θάλαμο μήκους 2,50 μ και πλάτους 1,17 μ και άγνωστο μήκος δρόμου. Χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές, άγνωστου αριθμού ατόμων, και τα αντικείμενα που βρέθηκαν ήταν μερικοί επεξεργασμένοι χάλυλοι κάπρου, χάντρες από χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, ένα πήλινο ομοίωμα πλοίου και μερικά πήλινα αγγεία της ΥΕ Ι φάσης.

2. Άγιος Στέφανος ²

Στην περιοχή αυτή υπάρχει ένας ΜΕ / ΥΕ οικισμός με *intra muros* ταφές σε κιβωτιόσχημους και λάκκους, που καλύπτουν όλη την περίοδο κατοίκησης από την ΠΕ ΙΙ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ. Ο κιβωτιόσχημος **A 28** χρονολογείται στο τέλος της ΜΕ ή στην αρχή της ΥΕ και περιέχει τα οστά δύο ατόμων, ενός παιδιού κι ενός ενήλικα, πιθανότατα άνδρα. Στον τάφο βρέθηκε ένα αδιακόσμητο εγχειρίδιο, μία οστέινη περόνη, χάλκινες τριχολαβίδες, 35 λεπίδες από οψιανό και μία από πυριτόλιθο και καθόλου κεραμική.

¹ Papadimitriou 2001: 29.

² Boyd 2002: 205-6, πιν. 34, 45; Taylour 1972.

3. Επίδαυρος³

Στη Λιμυρά της Επιδαύρου, στη θέση Αγ. Τριάδα βρέθηκε ένας θαλαμωτός τάφος (Τάφος Β) με δύο ελλειψοειδείς θαλάμους⁴ και ταφές σε τέσσερις απλούς λάκκους και μία κόγχη. Στους λάκκους υπήρχαν πιθανόν δευτερογενείς ταφές, οι οποίες ήταν κτερισμένες με ένα ή δύο αντικείμενα (μία αιχμή δόρατος, ένα μαχαίρι, 11 κομβία από στεατίτη ή πηλό, καθώς και πήλινα αγγεία). Η χρήση του τάφου χρονολογείται από την ΥΕ Ι έως την ΥΕ ΙΙΙΓ, όμως δεν δίνονται πληροφορίες για τη χρονολόγηση των όπλων.

3.3. Συμπεράσματα

Σχετικά με τους αρχιτεκτονικούς τύπους, την κατανομή τους στο χώρο και την κατανομή του πλούτου, λίγα μπορούν να ειπωθούν για τους τάφους με όπλα της Λακωνίας, εξαιτίας της μικρής παρουσίας τους. Αυτό, ίσως, είναι και το σημαντικότερο στοιχείο που θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς, αν τη συγκρίνει με τις περιοχές που ήδη εξετάστηκαν, ότι, δηλαδή, η πρακτική αυτή της απόθεσης όπλων σε τάφους, αν και δεν είναι άγνωστη, δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη ΝΑ Πελοπόννησο.

Οι τρεις, πάντως, τάφοι της Λακωνίας βρίσκονται σε διαφορετικές περιοχές και ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους, όμως παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων, που μπορεί να χαρακτηριστεί μικρός, ενώ χαρακτηριστική είναι και η απουσία συνδυασμού τύπων όπλων και κυρίως παντελής απουσία ξιφών. Τα λιγοστά αυτά όπλα δεν είναι καν διακοσμημένα, γεγονός που συμβαδίζει με την γενικότερα φτωχή εικόνα των τάφων (βλ. Πιν. 14-15). Ο πλουσιότερος από αυτούς φαίνεται πως είναι της Σπάρτης, οπού βρέθηκαν οι χαύλιοι, οι οποίοι αποτελούν ένδειξη για την παρουσία οδοντόφρακτου κράνους, ενός αντικειμένου που θεωρείται ιδιαίτερα πολυτελής.

³ Οι πληροφορίες προέρχονται μόνο από Boyd 2002: 206-7, καθώς η θέση δεν είναι πλήρως δημοσιευμένη.

⁴ Διαστάσεις : Ν θάλαμος : 3,4 μ x 2,3 μ και στόμιο 0,80 μ x 0,20 μ · Α θάλαμος : λίγο μεγαλύτερος από τον Ν και ίδιο στόμιο · δρόμος: σφζόμενο μήκος 1,8 μ και 1,3 μ πλάτος.

Στη Λακωνία, λοιπόν, δεν παρατηρούνται φαινόμενα ανάλογα με της Αργολίδας και της Μεσσηνίας: δεν φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερη σχέση μεταξύ οπλισμού -που τόσο φτωχά αντιπροσωπεύεται- και πλούτου, πόσο μάλλον η ύπαρξη μιας ανώτερης κοινωνικής ομάδας που διακρίνεται για τον πολεμικό της χαρακτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΗΛΕΙΑ

1. Κάτω Σαμικό ¹

Στο λόφο Κλειδί στο Κάτω Σαμικό υπάρχει ένα νεκροταφείο που αποτελείται από 4 ή 5 τύμβους και έναν ή δύο θολωτούς τάφους. Ο ανασκαμμένος **θολωτός τάφος** (με διάμετρο θαλάμου 5,6 μ και άγνωστο μήκος δρόμου) περιείχε ταφές στο δάπεδο καθώς και σε τρεις λάκκους και τρεις ‘καθέτους λακκοειδείς’ και η χρήση του εντοπίζεται από την ΥΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΑ2. Σε έναν από τους ‘καθέτους λακκοειδείς’ βρέθηκε σκελετός με επεξεργασμένα δόντια κάπρου γύρω από το κεφάλι του. Πιθανότατα τον νεκρό συνόδευε ένα πρώιμο μυκηναϊκό οδοντόφρακτο κράνος. Περισσότερες πληροφορίες δεν δίνονται.

2. Συμπεράσματα

Φαίνεται πως σ’ αυτή την περιοχή της Πελοποννήσου δεν εκτιμούσαν ιδιαίτερα την πρακτική της απόθεσης όπλων ως κτερισμάτων. Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να υποστηριχθεί με σιγουριά, καθώς οι ανασκαμμένες θέσεις στην Ηλεία είναι λίγες, επομένως τα δεδομένα μας φτωχά. Και η παρουσία ενός μόνο τάφου στην περιοχή δεν είναι ικανή να μας οδηγήσει σε κάποια συμπεράσματα. Χαρακτηριστικό, ίσως, είναι ότι το Κάτω Σαμικό είναι αρκετά κοντά στη Μεσσηνία και στους υπόλοιπους τάφους με όπλα (βλ. Χάρτη 3).

¹ Boyd 2002: 186-8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΤΤΙΚΗ

1. Ελευσίνα ¹

Στην Ελευσίνα έχει βρεθεί ένα εκτεταμένο νεκροταφείο κτιστών θαλαμοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων (περίπου 150 συνολικά), που χρονολογούνται από τη ΜΕ περίοδο μέχρι και την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση.

Ο κτιστός θαλαμοειδής τάφος **Zπ6**, με διαστάσεις θαλάμου 3,80 επί 1 μ, στομίου 0,55 επί 0,60 μ και δρόμου 2 επί 1,20 μ, είναι ένας μεσαίου μεγέθους και σχήματος L τάφος, που χρονολογείται από τη ΜΕ ΙΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ και περιείχε πάνω από τέσσερις ταφές (τρεις στο θάλαμο και άγνωστο αριθμό σε λάκκο μπροστά από το στόμιο). Στο κατώτερο στρώμα του θαλάμου, βρέθηκαν τα κατάλοιπα δύο, τουλάχιστον, σκελετών παραμερισμένα στη δυτική στενή πλευρά, που συνοδεύονταν από ένα αδιακόσμητο εγχειρίδιο, μία χάλκινη περόνη, δύο ζεύγη τριχολαβίδων και τρία δαχτυλίδια από χαλκό, ένα αργυρό σπειροειδές αντικείμενο και 11 πήλινα αγγεία της ΜΕ ΙΙΙ φάσης.

2. Θορικός ²

Μερικές εκατοντάδες μέτρα Ν του οικισμού της Εποχής του Χαλκού, βρίσκονται τέσσερις κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι, δύο από τους οποίους καλύπτονται από τύμβους.

Ο **Τάφος ΙV** είναι ένας από αυτούς που καλύπτονται από τύμβο και έχει ασυνήθιστο σχήμα, καθώς μοιάζει με επιμήκη θολωτό τάφο: έχει παράλληλες τις δύο μακριές πλευρές, ενώ στις στενές σχηματίζει αψίδα και έχει και ανακουφιστικό

¹ Papadimitriou 2001: 68-9· Μυλωνάς 1975-76.

² Papadimitriou 2001: 93-4.

τρίγωνο πάνω από το στόμιο. Οι διαστάσεις του είναι: θάλαμος 9,30 επί 3,50 μ (σωζόμενο ύψος 5,30 μ), στόμιο 2,75 επί 1,40 μ και δρόμος 7 επί 3 μ. Τον τύμβο περιτρέχει περίβολος, η διάμετρος του οποίου φθάνει τα 30 μ. Ο τάφος έχει υποστεί μεγάλη διαταραχή εξαιτίας των πολλαπλών ταφών, αλλά και της κατάρρευσης της στέγης του, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των ταφών και την αρχική θέση των κτερισμάτων. Έτσι, στον τάφο βρέθηκε κεραμική της ΥΕ Ι και ΙΙΑ φάσης, καθώς και αρκετά πλούσια ευρήματα που περιλαμβάνουν 2 αιχμές δοράτων, 4 χρυσά περιάπτα (με παράλληλα στους καθέτους λακκοειδείς των Μυκηνών), ένα χρυσό δισκάριο με παράσταση γρύπα, ένα χρυσό ενώτιο, μία χρυσή περόνη, μία σφραγίδα (το υλικό δεν αναφέρεται), 9 χάντρες από ημιπολύτιμους λίθους, θραύσματα από Αιγυπτιακό γυάλινο βάζο, ένα πόδι αγγείου από φαγεντιανή και θραύσματα πυξίδας από ελεφαντόδοντο.

3. Συμπεράσματα

Και στην Αττική ο αριθμός των τάφων με όπλα είναι εξαιρετικά μικρός. Οι δύο τάφοι, αν και χτίστηκαν σε διαφορετική φάση και διαφορετικές περιοχές, ανήκουν στον ίδιο τύπο, έχουν όμως διαφορετικό σχήμα και διαστάσεις. Ο τάφος του Θορικού, που περιέχει και αιχμές δοράτων (έναν τύπο «βασικού» όπλου) είναι αρκετά μεγάλος, πιο ύστερος και πολύ πλουσιότερος από αυτόν της Ελευσίνας που είναι κτερισμένος με ένα, μόνο, εγχειρίδιο και έχει σχετικά μικρό μέγεθος (βλ. Πιν. 19-20). Το ασυνήθιστο σχήμα του τάφου του Θορικού, πάντως, θα μπορούσε να αποτελεί δήλωση κοινωνικής διαφοροποίησης και σε συνδυασμό με τον πλούτο των κτερισμάτων του συγκεκριμένου τάφου, θα μπορούσαμε ίσως να δούμε μια ανώτερη κοινωνικά ή οικονομικά ομάδα της περιοχής.

Και εδώ, όμως, είναι επικίνδυνο να προβούμε στη διεξαγωγή συμπερασμάτων για την ύπαρξη ή όχι κάποιας στρατιωτικής ελίτ αφού ο αριθμός των τάφων με όπλα είναι εξαιρετικά μικρός. Αυτό που διαπιστώνουμε είναι ότι η απόθεση όπλων ως κτερισμάτων δεν αποτελεί πρακτική μόνο των κατοίκων της Πελοποννήσου, αλλά απαντάται και πιο βόρεια και μάλιστα σε αρκετά πρόωμη φάση. Οι τάφοι, πάντως, αν

και δεν έχουν τη λάμψη των Μυκηνών ή της Μεσσηνίας, είναι σίγουρα πλουσιότεροι από αυτούς της Λακωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΒΟΙΩΤΙΑ

1. Δράμεσι ¹

Στην περιοχή αυτή το 1945 ανακαλύφθηκε ένας τάφος, σωζόμενος σε πολύ αποσπασματική μορφή, ο οποίος δεν έχει ανασκαφεί ως τώρα (2001). Ωστόσο, ορισμένα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα στον τάφο δημοσιεύθηκαν λίγα χρόνια αργότερα από τον Blegen, ο οποίος υποστήριξε ότι πρόκειται για θολωτό τάφο². Σε σχετικά πρόσφατη δημοσίευση μια άλλη μελετήτρια υποστήριξε ότι πρόκειται για μεγάλο κιβωτιόσχημο³, όμως τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Παπαδημητρίου, κάνουν πιο πειστική την άποψη ότι πρόκειται για κτιστό θαλαμοειδή⁴. Στη βιβλιογραφία, ωστόσο, είναι γνωστός ως **θολωτός τάφος**.

Οι διαστάσεις του τάφου, όπως, έχουν υπολογιστεί μάλλον με δυσκολία, είναι: θάλαμος 1,80 μ κατά το πλάτος και άγνωστο μήκος (σωζόμενο ύψος 1 μ), και 1,80 μ υπολογίζεται το πλάτος της εισόδου. Τα λιγιστά αντικείμενα που έχουν δημοσιευθεί είναι 3 αιχμές δοράτων, ένα αμαυρό δίωτο αγγείο, ένας ασκός της ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι φάσης, και ένα ποτήριο και ένα αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΑ.

2. Θήβα ⁵

Στη Θήβα έχει βρεθεί ένας **κάθετος λακκοειδής**, με διαστάσεις 1,80 μ επί 1,10 και βάθος τουλάχιστον 1 μ, που φιλοξενεί μια μόνο ταφή, προφανώς ανδρός καθώς συνοδεύεται από όπλα. Ο άνδρας ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση και

¹ Papadimitriou 2001: 113-4.

² Blegen 1949: 39-42 (Papadimitriou 2001: 113).

³ Πρόκειται για την Kilian-Dirlmeier και η δημοσίευση έγινε σε Laffineur, Niemeier 1995: 45 (Papadimitriou 2001: 113).

⁴ Papadimitriou 2001: 113

⁵ Κασίμη-Σούτου 1980.

δίπλα του βρέθηκε ένα ξίφος με παράλληλα από τους καθέτους λακκοειδείς των Μυκηνών, μια αιχμή δόρατος, ένα μαχαίρι, 5 λίθινες αιχμές βελών, επεξεργασμένους χαύλιους κάπρου και ένα ακόσμητο πήλινο αγγείο. Τα κτερίσματα χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ ΙΙΙ και την αρχή της ΥΕ Ι.

3. Συμπεράσματα

Βλέπουμε ότι και σ' αυτή την περιοχή η πρακτική της απόθεσης όπλων στους τάφους όχι μόνο δεν ήταν άγνωστη, αλλά υπάρχει και ποικιλία τύπων, όπως στον τάφο της Θήβας, ο οποίος είναι κτερισμένος και με βασικά και με βοηθητικά όπλα και πιθανότατα και με ένα από τα πολύτιμα οδοντόφρακτα κράνη. Παρά την ποικιλία στον οπλισμό, όμως, ο τάφος δεν είναι ιδιαίτερα πλούσιος, γεγονός που δείχνει ότι δεν υπάρχει σχέση μεταξύ τύπων όπλων και πολύτιμων αντικειμένων (βλ. Πιν.22-23). Για τον άλλο τάφο δεν έχουμε πολλές πληροφορίες και δεν μπορούμε να πούμε τίποτα με βεβαιότητα. Και σ' αυτή την περιοχή τα γνωστά παραδείγματα είναι, δυστυχώς, ελάχιστα και δε μας δίνουν τη δυνατότητα για άλλες ερμηνείες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το σύνολο των τάφων, που εντοπίστηκαν ότι περιέχουν ταφές με όπλα, στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο είναι μόλις 31. Από αυτούς 13 ανήκουν στον τύπο του κάθετου λακκοειδή, 6 είναι θολωτοί, 4 λάκκοι, 4 κτιστοί, 1 λαξευτός θαλαμωτός, ενώ ένας αμφισβητείται καθώς δεν σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό (βλ. Πιν. 12). Ο τύπος που συγκεντρώνει τους περισσότερους αριθμούς όπλων είναι ο κάθετος λακκοειδής και απαντάται μόνο σε δύο περιοχές με μεγάλη συγκέντρωση στις Μυκήνες (βλ. Χάρτη 4). Οι θολωτοί, που είναι δεύτεροι σε αριθμό και σε ποσότητες κτερισμάτων, εντοπίζονται αποκλειστικά στην περιοχή της Μεσσηνίας (σε διασπορά, όμως) και της νότιας Ηλείας (βλ. Χάρτη 3), ενώ οι υπόλοιποι τάφοι είναι πολύ λίγοι και διάσπαρτοι σε διάφορες περιοχές (βλ. Χάρτες 6-9). Ο τύπος δε που γνωρίζει αρκετά μεγάλη διασπορά, αν και απαντάται σε μικρούς αριθμούς, είναι ο κτιστός θαλαμοειδής (βλ. Χάρτη 5).

Η σχέση μεταξύ όπλων και πλούτου δεν είναι κάτι το απόλυτο και δεν απαντάται σε όλες τις περιοχές. Η σχέση αυτή πρέπει να διερευνηθεί σε επίπεδο τοπικό. Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τη μελέτη της κατανομής των τάφων με όπλα και του πλούτου στους τάφους αυτούς, δύο περιοχές ξεχωρίζουν αδιαμφισβήτητα και βρίσκονται και οι δύο στην Πελοπόννησο: η Αργολίδα και η Μεσσηνία. Όμως, ενώ στην Αργολίδα, και μάλιστα σε μία συγκεκριμένη περιοχή, έχουμε την εμφάνιση μιας τάξης πολεμιστών, που χρησιμοποιεί ένα συγκεκριμένο τύπο τάφου στον οποίο εναποθέτει μεγάλες ποσότητες αντικειμένων -και δη πολύτιμων-, στη Μεσσηνία έχουμε την ανάδυση μικρών τοπικών ομάδων, με τοπικά χαρακτηριστικά, που δεν παρουσιάζονται το ίδιο πλούσιες και ισχυρές όπως αυτή των Μυκηνών. Επίσης, η γενική εικόνα από τη Μεσσηνία μας δείχνει ότι η κατανομή και η ποσότητα του πλούτου δεν είναι τόσο αποκλειστική και περιορισμένη, όπως στην Αργολίδα¹, κατ' αναλογίαν και με την κτερισματική χρήση των όπλων.

¹Voutsaki 1995; Voutsaki 1998.

Ο πλούτος αυτός που ξαφνικά συγκεντρώνεται στις Μυκίνες και, όπως είδαμε, μπορεί να συνδέεται με την παρουσία όπλων, έχει απασχολήσει τους μελετητές στο επίπεδο του τρόπου της απόκτησής του. Αρκετοί πιστεύουν ότι σχετίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό με την ικανότητα στον πόλεμο. Ένας τρόπος απόκτησής του, σύμφωνα με τον Karo, θεωρούνται οι επιδρομές και λεηλασίες των μινωικών ανακτόρων ή άλλων οικισμών στο Αιγαίο², γεγονός που θα μπορούσε να δικαιολογήσει την ύπαρξη αντικειμένων μινωικών ή κυκλαδικών, ίσως ακόμη και την παρουσία αιγυπτιακών που αποκτήθηκαν μέσω Κρήτης. Η εικόνα, όμως, που έχουμε από το Αιγαίο αυτή την περίοδο, φανερώνει την ειρηνική συνύπαρξη των λαών και τη διεξαγωγή εμπορίου μεταξύ της ηπειρωτικής Ελλάδας και των άλλων περιοχών³, γεγονός που καταρρίπτει τις θεωρίες περί λεηλασιών, οι οποίες σίγουρα δεν αποτελούν κίνηση καλής θέλησης και εμπιστοσύνης, στοιχεία απαραίτητα για τη θέσπιση εμπορικών σχέσεων.

Άλλοι μελετητές θεώρησαν τους πολεμιστές των καθέτων λακκοειδών ως μισθοφόρους, που βοήθησαν τους Αιγυπτίους στην προσπάθεια εκδίωξης από την περιοχή του Νείλου των Υκσώς και ανταμείφθηκαν γι' αυτές τους τις υπηρεσίες με χρυσό ή άλλα αντικείμενα⁴. Αυτή η θεωρία, αν και εξηγεί τον απότομο πλούτο και τα ξενόφερτα αντικείμενα, δεν φαίνεται να δικαιολογεί τη μακρόχρονη και αυξανόμενη παρουσία τους σε ένα διάστημα εκατό, περίπου, χρόνων όπως υπολογίζεται η χρήση των ταφικών περιβόλων των Μυκηνών.

Μια άλλη θεωρία που σχετίζεται και πάλι με την πολεμική ικανότητα των Μυκηναίων, έχει να κάνει με την κατάκτηση από αυτούς της Αργολικής πεδιάδας και την ανάδειξη των Μυκηνών σε κέντρο, που εκμεταλλεύεται το γεωργικό πλεόνασμα, το οποίο και αποτελεί το μέσο για την απόκτηση πολύτιμων αγαθών μέσω του εμπορίου⁵. Πιο λογική, όμως, θα φαινόταν η πιθανότητα οι Μυκηναίοι να πλούτισαν μέσω του εμπορίου, όχι χάρη στη διακίνηση των προϊόντων που παρήγαγαν οι ίδιοι, αλλά χάρη στον έλεγχο, που απέκτησαν και διατήρησαν με την πολεμική τους ικανότητα, σημαντικών εμπορικών δρόμων και μέσα στο Αιγαίο και από τη μεταλλοφόρο περιοχή των Βαλκανίων⁶. Πλούτισαν, δηλαδή, ως διαμεσολαβητές για τη διακίνηση πρώτων υλών και προϊόντων. Η Κρήτη, εξάλλου, δεν είχε ανάγκη την

² Matthaüs 1980: 37· Tournavitou 1995: 112.

³ Tournavitou 1995: 112-3.

⁴ Matthaüs 1980: 37· Hooker 1967· Μυλωνάς 1973: 361.

⁵ Dickinson 1999: 85-8.

⁶ Matthaüs 1980: 38.

προμήθεια γεωργικών προϊόντων από την Αργολίδα, καθώς είχε η ίδια πλεόνασμα, θα μπορούσε όμως να προμηθεύεται μεταλλεύματα από το Βορρά ή και από τον ελλαδικό χώρο, από το Λαύριο, τα μεταλλεία του οποίου γνωρίζουμε ότι αποτέλεσαν προμηθευτές χαλκού, αργύρου και μολύβδου στο Αιγαίο ήδη από το τέλος της ΜΕ⁷. Δεν μπορούμε, βέβαια, να υποστηρίξουμε, ούτε να αποδείξουμε, ότι οι Μυκήνες είχαν τον έλεγχο του Λαυρίου, ούτε και είναι σίγουρο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ότι πράγματι έπαιξαν το ρόλο του διαμεσολαβητή.

Όλες οι παραπάνω πιθανότητες έχουν κάποια λογική, όμως δεν μπορεί να αποτελούν όλες μοναδική βάση για την εξήγηση του φαινομένου της ξαφνικής συσσώρευσης τόσων πολύτιμων αντικειμένων. Ίσως ένας συνδυασμός των πρακτικών αυτών να είναι η πιο πιθανή εξήγηση. Όποια κι αν είναι πάντως, η πιθανότητα να σχετίζεται με τη χρήση των όπλων, τα οποία μπορεί να αποτέλεσαν το μέσο για την απόκτηση και τη διατήρηση του πλούτου και, ταυτόχρονα, σύμβολα εξουσίας, είναι πραγματική. Οι νεκροί των Ταφικών Κύκλων ήταν πραγματικοί πολεμιστές με μεγάλη σωματική δύναμη, που έφεραν τραύματα και κακώσεις που προκαλούνται από τις μάχες⁸ και φαίνεται πως όντως είχαν εξασκήσει τις πολεμικές τους ικανότητες.

Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από τη μελέτη των τάφων των Μυκηνηών και ίσως οι ίδιες θεωρίες να αφορούν εν μέρει και τη Μεσσηνία. Στις υπόλοιπες περιοχές η σχέση αυτή μεταξύ οπλισμού και πλούτου δεν είναι τόσο ισχυρή ή δεν υπάρχει καθόλου. Ακόμη, δεν φαίνεται να προκύπτει κάποια σχέση μεταξύ τύπων όπλων και πλούτου, καθώς υπάρχουν και τάφοι με ολοκληρωμένα σύνολα οπλισμού (π.χ. ξίφος μαζί με δόρυ, εγχειρίδιο, βέλη κ.α.), αλλά δεν περιέχουν πολύτιμα αντικείμενα (βλ. Θήβα), επίσης υπάρχουν τάφοι με «βοηθητικά» μόνο όπλα, που μπορεί τα ίδια να είναι πολύτιμα ή και τα υπόλοιπα αντικείμενα που τα συνοδεύουν (βλ. Μυρσινοχώρι). Επίσης, δεν υπάρχει σχέση μεταξύ των όπλων και των τύπων τάφου. Απλώς, η ύπαρξη των όπλων στους τάφους αποτελεί ένδειξη για την κοινή πολιτισμική αίσθηση των κατοίκων της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως εκφράζεται στο ταφικό τελετουργικό. Έτσι, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη πολεμιστών που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα -μιας στρατιωτικής «ελίτ» όπως θα μπορούσαμε να πούμε- στο σύνολο της περιοχής που εξετάσαμε, αλλά μόνο για την ύπαρξη εθίμων κοινών, αλλά

⁷ Tournavitou 1995: 115.

⁸ Angel 1973.

και με τοπικές ιδιαιτερότητες, σε μια αρκετά ευρεία περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας (από τη νότια Πελοπόννησο μέχρι τη Στερεά Ελλάδα)⁹.

Τελειώνοντας αυτή την εργασία, θα πρέπει να αναφερθεί, και ένα ακόμη συμπέρασμα που προέκυψε κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Πρόκειται για τη δυσκολία όσον αφορά στη διαχείριση των ζητημάτων του πλούτου, αλλά και του ίδιου του όρου «πλούτος» ή «πλούσιος». Στόχος της εργασίας δεν ήταν να αναλύσει και να καθορίσει σαφώς τους όρους αυτούς, γι 'αυτό και έχει γίνει μια προσπάθεια μόνο να αγγίξουμε τις έννοιες αυτές και να δοθεί, απλώς, μια γενική εικόνα, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο κάθε μελετητής ή αναγνώστης που έρχεται σε επαφή με αυτό το υλικό. Ελλείπει, λοιπόν, μιας σταθερής βάσης όσον αφορά στον καθορισμό του πλούσιου ή του φτωχού, οι όροι αυτοί έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως συγκριτικά και μόνο για να δοθεί η γενική εικόνα της κατάστασης, όπως προαναφέρθηκε. Στο μέλλον θα έπρεπε, ίσως, να τεθεί αυτή η βάση, η οποία θα αποτελέσει τότε μεθοδολογικό εργαλείο για τον μελετητή.

⁹ Μιλώντας, όπως, αναφέρθηκε, για ολόκληρη την υπό εξέταση περιοχή συνολικά και όχι μόνο για την Αργολίδα και τη Μεσσηνία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Τάφος	Τύπος τάφου	Διαστάσεις	Αριθμός ταφών	Ταφική στήλη	Περίοδος χρήσης
A	Κάθετος λακκοειδής	3,90 x 2,90 x 3	2	Ναι	ME III / YE I
Γ	Κάθετος λακκοειδής	3,80 x 2,80 x 3,50	4	Ναι	ME III / YE I - YE I
Δ	Κάθετος λακκοειδής	3,25 x 2,55 x 1,60	3	Όχι	ME III / YE I - YE I
Z	Κιβωτιόσχημος	1,90 x 1,10 x 0,60	1	Όχι	ME III
I	Κάθετος λακκοειδής	3,20 x 2,05 x 2	τουλάχιστον 2	Όχι	ME III
Λ	Κάθετος λακκοειδής	3,65 x 2,71 x 2,25	3	Όχι	ME III
N	Κάθετος λακκοειδής	3,90 x 3,10 x 2,30	2	Ναι	ME III / YE I

Πίνακας 1. Οι τάφοι με όπλα του Ταφικού Κύκλου Β των Μυκηνών.

Ταφή	Τάφος	Ηλικία	Στάση	Χρονολόγηση
62 Μyc.	A	23	λυγισμένα πόδια	αρχή YE I
58 Μyc.	Γ	28	παραμερισμένος	τέλος ME III
55 Μyc.	Γ	33	εκτάδην	τέλος YE I
61 Μyc.	Δ	33	εκτάδην	αρχή YE I
59 Μyc.	Z	49	συνεσταλμένη	ME III
68 Μyc.	I	42	λοξή	ME III
δυτική πλευρά	Λ	άγνωστη	άγνωστη	τέλος ME III
66a Μyc.	N	28	παραμερισμένος	τέλος ME III
66 Μyc.	N	42	λυγισμένα πόδια	αρχή YE I

Πίνακας 2. Ταφές που συνοδεύονται από όπλα στους τάφους του Κύκλου Β. Οι κωδικοί (62 Μyc. κτλ.) αντιστοιχούν στα σκελετικά κατάλοιπα και έχουν δοθεί από τον μελετητή τους L. Angel.

Ταφή	Ξίφος	Παραξίφιδα	Εγχειρίδιο	Μαχαίρι/Μάχαιρα	Αιχμή δόρατος	Αιχμές Βέλων	Κράνος
62 Μυσ.	3	1	0	4	1	0	όχι
58 Μυσ.	2	0	1	2	1	0	όχι
55 Μυσ.	2	2	0	1	0	0	όχι
61 Μυσ.	1	1	0	4	0	0	όχι
59 Μυσ.	1	0	0	0	0	0	όχι
68 Μυσ.	1	0	0	1	0	0	όχι
δυτική πλευρά	1	1	0	3	1	29	όχι
66a Μυσ.	1	0	1	3	1	0	πιθανόν
66 Μυσ.	1	1	0	0	0	0	όχι

Πίνακας 3. Οι ταφές του Κύκλου Β σε σχέση με τα όπλα που τις συνοδεύουν. Οι αριθμοί αντιστοιχούν σε τεμάχια (για παράδειγμα, στον σκελετό 62 Μυσ. αποδίδονται 3 ξίφη τύπου Α, 1 παραξίφιδα κτλ.). Η ύπαρξη ή όχι κράνους ορίζεται από την εύρεση δοντιών κάπρου με τη μορφή που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του οδοντόφρακτου κράνους.

Ταφή	Χρυσά	Αργυρά	Χάλκινα	Αλάβαστρο	Φαγεντιανή	Πήλινα
62 Μυκ.	0	2	2	0	2	25
58 Μυκ.	1	0	0	0	0	0
55 Μυκ.	1	0	1	0	0	6
61 Μυκ.	0	1	0	0	0	1
59 Μυκ.	0	0	0	0	0	7
68 Μυκ.	0	1	0	0	0	13
δυτική πλευρά	0	0	0	0	0	0
66a Μυκ.	1	1	1	1	0	11
66 Μυκ.	0	0	1	0	0	4

Πίνακας 4. Οι ταφές του Κύκλου Β σε σχέση με τα αγγεία που τις συνοδεύουν.

Ταφή	Προσωπίδες	Περιβραχιόνια	"Επιγονατίδες"	Ταινίες	Ελάσματα	Επίρραπτα
62 Μυκ.	0	1	1	1	0	1
58 Μυκ.	0	0	1	2	1	0
55 Μυκ.	1	0	0	0	0	0
61 Μυκ.	0	0	0	0	0	0
59 Μυκ.	0	0	0	0	0	0
68 Μυκ.	0	0	2	0	0	4
δυτική πλευρά	0	0	0	0	4	0
66a Μυκ.	0	0	0	7	5	0
66 Μυκ.	0	0	0	1	0	0

Πίνακας 5. Οι ταφές του Κύκλου Β σε σχέση με τα κοσμήματα που τις συνοδεύουν. Σημειώνεται ότι όλα τα κοσμήματα είναι χρυσά.

Ταφή	Περόνες	Τριχολαβίδες	Ψηφίδες	Οστείνα	Ελαφαντόδοντο
62 Μυκ.	2	0	1	4	5
58 Μυκ.	0	0	0	0	0
55 Μυκ.	1	0	8	0	0
61 Μυκ.	0	0	0	0	0
59 Μυκ.	0	0	0	0	0
68 Μυκ.	0	2	2	3	0
δυτική πλευρά	0	0	0	0	0
66a Μυκ.	0	0	0	0	0
66 Μυκ.	0	1	0	0	0

Πίνακας 6. Οι ταφές του Κύκλου Β σε σχέση με τα υπόλοιπα αντικείμενα.

Τάφος	Τύπος τάφου	Διαστάσεις	Αριθμός ταφών	Ταφική στήλη	Περίοδος χρήσης
II	Κάθετος λακκοειδής	4 x 3,10	1	Ναι	αρχή ΥΕ I
IV	Κάθετος λακκοειδής	6,55 x 4,10	5	Όχι	ΥΕ I
V	Κάθετος λακκοειδής	5,15 x 3,55	3	Ναι	ΥΕ I
VI	Κάθετος λακκοειδής	3,15 x 1,80	2	Ναι	τέλος ΥΕ I

Πίνακας 7. Οι τάφοι με όπλα του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.

A/A	Κωδικός	Θέση	Ξίφος	Παραξίφιδα	Εγχειρίδιο	Μαχαίρι	δόρατος	Μάχαιρα/ Αιχμή	Αιχμές	Βελών	Κράνος
1	Τάφος II	Μυκήνες	1	0	1	4	1	0	0	0	0
2	Τάφος IV	Μυκήνες	27	πιθανόν	5	16	πιθανόν	ναι	πιθανόν	πολύ	πιθανόν
3	Τάφος V	Μυκήνες	περίπου 80	πιθανόν πιθανόν μεγάλος αριθμός	πιθανόν μεγάλος αριθμός	πιθανόν μεγάλος αριθμός	πιθανόν μεγάλος αριθμός	πιθανόν μεγάλος αριθμός	πιθανόν μεγάλος αριθμός	άγνωστο αριθμός	άγνωστο αριθμός
4	Τάφος VI	Μυκήνες	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	άγνωστος αριθμός	άγνωστο αριθμός	άγνωστο αριθμός	άγνωστο αριθμός

Πίνακας 8. Τα όπλα του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών.

A/A	Κωδικός	Αγγεία χρυσά	Αγγεία αργυρά	Αγγεία χάλκινα	Χρυσά αντικείμενα	Αργυρά αντικείμενα	Χάλκινα αντικείμενα	Αντικ. από ηλεκτρο	Ημιπολύτιμοι λίθοι	Αντικ. από ελεφαντόδοντο	Αντικ. από αλάβαστρο
1	Τάφος II	*		*	*		*				
2	Τάφος IV	*	*	*	*			*	*		
3	Τάφος V	*	*	*	*		*				
4	Τάφος VI	*	*	*	*		*				

Πίνακας 9. Χαρακτηριστικοί του πλούτου τύποι κτερισμάτων στους τάφους με όπλα της Μεσσηνίας. (Ο αστερίσκος αντιστοιχεί στην ύπαρξη των αντικειμένων, ενώ το κενό στην απουσία τους).

ΑΡΓΟΛΙΔΑ

A/A	τύπος τάφου	κωδικός τάφου	θέση	περίοδος χρήσης
1	κάθετος λακ.	Τάφος Α	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι
2	κάθετος λακ.	Τάφος Γ	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι - ΥΕ Ι
3	κάθετος λακ.	Τάφος Δ	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι - ΥΕ Ι
4	κιβωπίσχημος	Τάφος Ζ	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ
5	κάθετος λακ.	Τάφος Ι	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ
6	κάθετος λακ.	Τάφος Λ	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ
7	κάθετος λακ.	Τάφος Ν	Ταφικός Κύκλος Β Μυκηνών	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι
8	κάθετος λακ.	Τάφος ΙΙ	Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών	ΥΕ Ι
9	κάθετος λακ.	Τάφος ΙV	Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών	ΥΕ Ι
10	κάθετος λακ.	Τάφος V	Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών	ΥΕ Ι
11	κάθετος λακ.	Τάφος VI	Ταφικός Κύκλος Α Μυκηνών	ΥΕ Ι
12	κτιστός θαλαμ.	Τ 164	Άργος	ΥΕ Ι - ΙΙΙΒ

Πίνακας 10. Τύποι τάφων και περιόδους χρήσης τους στην Αργολίδα

A/A	Κωδικός	Θέση	Σκελετικά κατάλοιπα	Ξίφος	Παραξίφιδα	Ευχειρίδιο	Μαχαίρα/Μαχαίρι	Αιχμή δόρατος	Αιχμές βελών	Κράνος
1	Λάκκος 1	Πύλος	1 σκελετός σε πύλο	1	0	0	1	0	0	όχι
2	Λάκκος 3 (NA)	Πύλος	1 σκελετός σε πύλο	4	0	1 ή 2	1	0	άγνωστος αριθμός	πιθανόν
3	Λάκκος 3 (BA)	Πύλος	1 σκελετός σε πιθανοφόρα 5 ταφές	3	0	1	1	0	0	όχι
4	Λάκκος 4	Πύλος	διαταραγμένα	0	0	άγνωστος αριθμός	0	άγνωστος αριθμός	0	όχι
5	Θολωτός IV	Πύλος	διαταραγμένα	άγνωστος αριθμός	πιθανόν	άγνωστος αριθμός	πιθανόν	πιθανόν 1	78	πιθανόν
6	Θολωτός 1	Μυρσινοχώρι	όχι	1	0	0	0	0	0	όχι
7	Θολωτός 2	Μυρσινοχώρι	1 σκελετός εκτάδην στο δάπεδο	άγνωστος αριθμός	0	άγνωστος αριθμός	0	1	0	όχι
8	Θολωτός 2 (Λάκκος 2)	Μυρσινοχώρι	4 ή 5 σκελετοί	0	0	3	0	1	0	όχι
9	Θολωτός 1	Κουκουάρα	μερικά κρανία	0	0	0	0	0	0	πιθανόν
10	Θολωτός 2	Κουκουάρα	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	όχι πληροφορίες	πολύ πιθανόν
11	Τάφος 1	Νιχώρια	1 σκελετός εκτάδην και σωρός οστών	1	0	1	2	0	0	όχι
12	Τάφος 1	Βολιμίδια	1 σκελετός εκτάδην και παραμερισμένα οστά	0	0	1	0	0	42	ίσως

Πίνακας 11. Τάφοι με όπλα στη Μεσσηνία.

A/A	Κωδικός	Αγγεία χρυσά	Αγγεία αργυρά	Αγγεία χάλκινα	Χρυσά αντικείμενα	Αργυρά αντικείμενα	Χάλκινα αντικείμενα	Αντικ. από ήλεκτρο	Ημιπολύτιμοι λίθοι	Αντικ. από ελεφαντόδοντο	Αντικ. από αλάβαστρο
1	Λάκκος 1		*	*	*	*				*	
2	Λάκκος 3 (NA)		*						*	*	
3	Λάκκος 3 (BA)									*	
4	Λάκκος 4				*						
5	Θολωτός IV		*	*	*		*	*	*		*
6	Θολωτός 1			*	*	*					
7	Θολωτός 2								*	*	
8	Θολωτός 2 (λάκκος 2)		*		*	*	*	*			*
9	Θολωτός 1				*				*		
10	Θολωτός 2						*				
11	Τάφος 1								*		
12	Τάφος 1										

Πίνακας 12. Χαρακτηριστικοί του πλούτου τύποι κτερισμάτων στους τάφους με όπλα της Μεσσηνίας.

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

A/A	τύπος τάφου	ονομ.τάφου	Θέση	περίοδος χρήσης
1	λάκκος	Λάκκος 1	Εγκλιανός (Πύλος)	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι
2	λάκκος	Λάκκος 3 (ΝΑ λάκκος)	Εγκλιανός (Πύλος)	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι
3	λάκκος	Λάκκος 3 (ΒΑ λάκκος)	Εγκλιανός (Πύλος)	ΥΕ Ι
4	λάκκος	Λάκκος 4	Εγκλιανός (Πύλος)	ίσως ΥΕ Ι
5	θολωτός	Θολωτός ΙV	Εγκλιανός (Πύλος)	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ ΙΙΙΑ
6	θολωτός	Θολωτός 1	Ρούτσι (Μυρσινοχώρι)	ΥΕ Ι - ΙΙΙΑ
7	θολωτός	Θολωτός 2	Ρούτσι (Μυρσινοχώρι)	ΥΕ Ι - ΙΙΙΑ
8	θολωτός	Θολωτός 1	Γουβαλάρι (Κουκουνάρα)	ΥΕ Ι - ΙΙΙ
9	θολωτός	Θολωτός 2	Γουβαλάρι (Κουκουνάρα)	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι - ΥΕ ΙΙΙ
10	κτιστός	Τάφος 1	Ακόνες (Νιχώρια)	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι
11	θολωτός	Θολωτός	Κάτω Σαμικό	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ ΙΙΙΓ
12	'κάθετος λακ.'	Τάφος 1	Βολιμίδια	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι

Πίνακας 13. Τύποι τάφων και περίοδος χρήσης τους στη Μεσσηνία.

A/A	Κωδικός	Θέση	Σκελετικά κατάλοιπα	Ξίφος	Παραξίφιδα	Εγχειρίδιο	Μαχαίρι	Λιχμή δόρατος	Λιχμές βελών	Κράνος
1	Κτιστός θαλαμοειδής	Σπάρτη	πολλαπλές ταφές	0	0	0	0	0	0	πιθανόν
2	A28	Αγ. Στέφανος	άνδρας και παιδί	0	0	1	0	0	0	0
3	Τάφος Β	Επίδαυρος	δευτερογενείς ταφές	0	0	0	1	1	0	0

Πίνακας 14 Τάφοι με όπλα στη Λακωνία.

A/A	Κωδικός	Αγγεία χρυσά	Αγγεία αργυρά	Αγγεία χάλκινα	Χρυσά αντικείμενα	Αργυρά αντικείμενα	Χάλκινα αντικείμενα	Αντικ. από ήλεκτρο	Ημιπολύτιμοι λίθοι	Αντικ. από ελεφαντόδοντο	Αντικ. από αλάβαστρο
1	Κτιστός θαλαμοειδής						*		*		
2	A28						*				
3	Τάφος Β								*		

Πίνακας 15. Χαρακτηριστικοί του πλούτου τύποι κτερισμάτων στους τάφους με όπλα της Λακωνίας.

ΛΑΚΩΝΙΑ

A/A	τύπος τάφου	ονομ.τάφου	θέση	περίοδος χρήσης
1	κτιστός θαλαμ.	Κτιστός θαλαμ.	Σπάρτη	ΥΕ Ι
2	κιβωτιόσχημος	A28	Αγ. Στέφανος	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι
3	θαλαμωτός	Τάφος Β	Λιμυρά Επιδαύρου	ΥΕ Ι - ΙΙΙΓ

Πίνακας 16. Τύποι τάφων και περίοδος χρήσης τους στη Λακωνία.

A/A	Κωδικός	Θέση	Σκελετικά κατάλοιπα	Ξίφος	Παραξιφίδα	Εγχειρίδιο	Μάχαιρα/ Μαχαίρι	Αιχμή δόρατος	Αιχμές βελών	Κράνος
1	Θολωτός τάφος	Κάτω Σαμικό	πολλαπλές ταφές	0	0	0	0	0	0	πιθανόν

Πίνακας 17. Τάφοι με όπλα στην Ηλεία (δεν βρέθηκε κανένα πολύτιμο αντικείμενο).

ΗΛΕΙΑ

A/A	τύπος τάφου	ονομ.τάφου	θέση	περίοδος χρήσης
1	θολωτός	Θολωτός	Κάτω Σαμικό	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ ΙΙΙΓ

Πίνακας 18. Τύποι τάφων και περίοδος χρήσης τους στην Ηλεία.

/Α	Κωδικός	Θέση	Σκελετικά		Ξίφος	Παραξίφιδα	Εγχειρίδιο	Μαχαίρι	Μάχαιρα/ Μοχλός	Αιχμή	Αιχμή	Αιχμές
			κατάλοιπα	πολλαπλές								
1	Ζπ6	Ελευσίνα	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
2	Τάφος IV	Θορικός	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0

Πίνακας 19. Τάφοι με όπλα στην Αττική.

A/A	Κωδικός	Αγγεία χρυσά	Αγγεία αργυρά	Αγγεία χάλκινα	Χρυσά αντικείμενα	Αργυρά αντικείμενα	Χάλκινα αντικείμενα	Αντικ. από ήλεκτρο	Ημιπολύτιμοι λίθοι	Αντικ. από ελεφαντόδοντο	Αντικ. από αλάβαστρο
1	Ζπ6					*	*				
2	Τάφος IV				*				*	*	

Πίνακας 20. Χαρακτηριστικοί του πλούτου τύποι κτερισμάτων στους τάφους με όπλα της Αττικής.

ΑΤΤΙΚΗ

A/A	τύπος τάφου	κωδικός τάφου	θέση	περίοδος χρήσης
1	Κτιστός θαλαμοειδής	Ζπ 6	Ελευσίνα	ME III
2	Κτιστός θαλαμοειδής	Τάφος IV	Θορικός	ΥΕ I - IIA

Πίνακας 21. Τύποι τάφων και περιόδους χρήσης τους στην Αττική.

Α/Α	Κωδικός	Θέση	Σκελετικά			Εγχειρίδιο	Μάχαιρα/ Μαχαίρι	Αιχμή δόρατος	Αιχμές βελών	Κράνος
			κατάλοιπα	Ξίφος	Παραξιφίδα					
1	Θολωτός τάφος	Δράμεσι	άγνωστο	0	0	0	0	3	0	0
2	Κάθετος λακκοειδής	Θήβα	1 σκελετός άνδρα σε συνεσταλμ. στάση	0	0	0	1	1	5	πιθανόν

Πίνακας 22. Τάφοι με όπλα στη Βοιωτία.

Α/Α	Κωδικός	Αντικ. από αλάβαστρο
1	Θολωτός τάφος	
2	Κάθετος λακκοειδής	*

Πίνακας 23. Χαρακτηριστικοί του πλούτου τύποι κτερισμάτων στους τάφους με όπλα της Βοιωτίας.

ΒΟΙΩΤΙΑ

Α/Α	τύπος τάφου	κωδικός τάφου	θέση	περίοδος χρήσης
1	αμβισβητείται	'θολωτός'	Δράμεσι	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ ΙΙΑ
2	κάθετος λακκοειδής	κάθετος λακκοειδής	Θήβα	ΜΕ ΙΙΙ - ΥΕ Ι

Πίνακας 24. Τύποι τάφων και περίοδος χρήσης τους στη Βοιωτία.

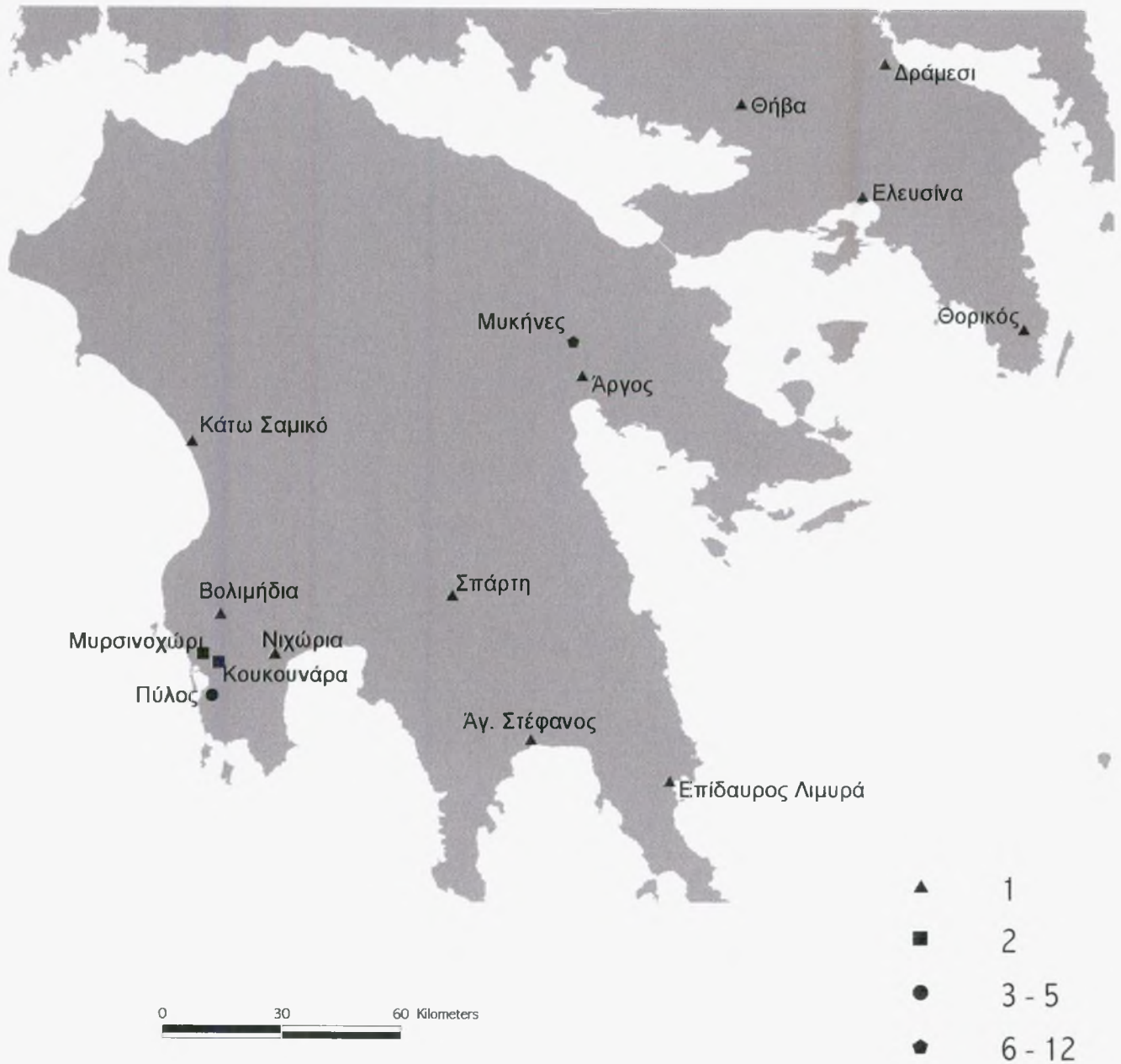
Α/Α	ΚΩΔΙΚΟΣ	ΤΥΠΟΣ	ΘΕΣΗ	ΝΟΜΟΣ	ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ	ΤΕΛΟΣ ΧΡΗΣΗΣ
1	Τάφος Α	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
2	Τάφος Γ	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
3	Τάφος Δ	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
4	Τάφος Ζ	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ	ΜΕ ΙΙΙ
5	Τάφος Ι	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ	ΜΕ ΙΙΙ
6	Τάφος Λ	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ	ΜΕ ΙΙΙ
7	Τάφος Ν	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Β Μυκηνών	Αργολίδα	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
8	Τάφος ΙΙ	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Α Μυκηνών	Αργολίδα	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
9	Τάφος ΙV	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Α Μυκηνών	Αργολίδα	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
10	Τάφος V	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Α Μυκηνών	Αργολίδα	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
11	Τάφος VI	κάθ. λακκοειδής	Ταφ. Κ. Α Μυκηνών	Αργολίδα	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
12	Τ 164	κτιστός θαλαμ.	Άργος	Αργολίδα	ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙΙΒ
13	Λάκκος 1	λάκκος	Εγκλιανός (Πύλος)	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
14	Λάκκος 3 (ΝΑ)	λάκκος	Εγκλιανός (Πύλος)	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
15	Λάκκος 3 (ΒΑ)	λάκκος	Εγκλιανός (Πύλος)	Μεσσηνία	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
16	Λάκκος 4	λάκκος	Εγκλιανός (Πύλος)	Μεσσηνία	ίσως ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
17	Θολωτός ΙV	θολωτός	Εγκλιανός (Πύλος)	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ	ΥΕ ΙΙΙΑ
18	Θολωτός 1	θολωτός	Ρούτσι (Μυρσινοχώρι)	Μεσσηνία	ΥΕ Ι - ΙΙΙΑ	ΥΕ ΙΙΙΑ
19	Θολωτός 2	θολωτός	Ρούτσι (Μυρσινοχώρι)	Μεσσηνία	ΥΕ Ι - ΙΙΙΑ	ΥΕ ΙΙΙΑ
20	Θολωτός 1	θολωτός	Γουβαλάρι (Κουκουνάρα)	Μεσσηνία	ΥΕ Ι - ΙΙΙ	ΥΕ ΙΙΙ
21	Θολωτός 2	θολωτός	Γουβαλάρι (Κουκουνάρα)	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙΙ
22	Τάφος 1	κτιστός	Ακόνες (Νιχώρια)	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ	ΥΕ Ι
23	Τάφος 1	κάθ. λακκοειδής	Βολιμίδια	Μεσσηνία	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
24	κτιστός θαλαμ.	κτιστός θαλαμ.	Σπάρτη	Λακωνία	ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
25	Α28	κιβωτιόσχημος	Αγ. Στέφανος	Λακωνία	ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι	ΥΕ Ι
26	Τάφος Β	θαλαμωτός	Λιμυρά Επιδαύρου	Λακωνία	ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙΙΓ
27	Θολωτός	θολωτός	Κάτω Σαμικό	Ηλεία	ΜΕ ΙΙΙ	ΥΕ ΙΙΙΓ
28	Ζπ 6	κτιστός θαλαμ.	Ελευσίνα	Αττική	ΜΕ ΙΙΙ	ΜΕ ΙΙΙ
29	Τάφος ΙV	κτιστός θαλαμ.	Θορικός	Αττική	ΥΕ Ι	ΥΕ ΙΙΑ
30	'θολωτός'	αμφισβητείται	Δράμεσι	Βοιωτία	ΜΕ ΙΙΙ	ΥΕ ΙΙΑ
31	κάθετος λακ.	κάθ. λακκοειδής	Θήβα	Βοιωτία	ΜΕ ΙΙΙ	ΥΕ Ι

Πίνακας 25. Συγκεντρωτικός πίνακας των τάφων, της θέσης τους και της περιόδου χρήσης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ

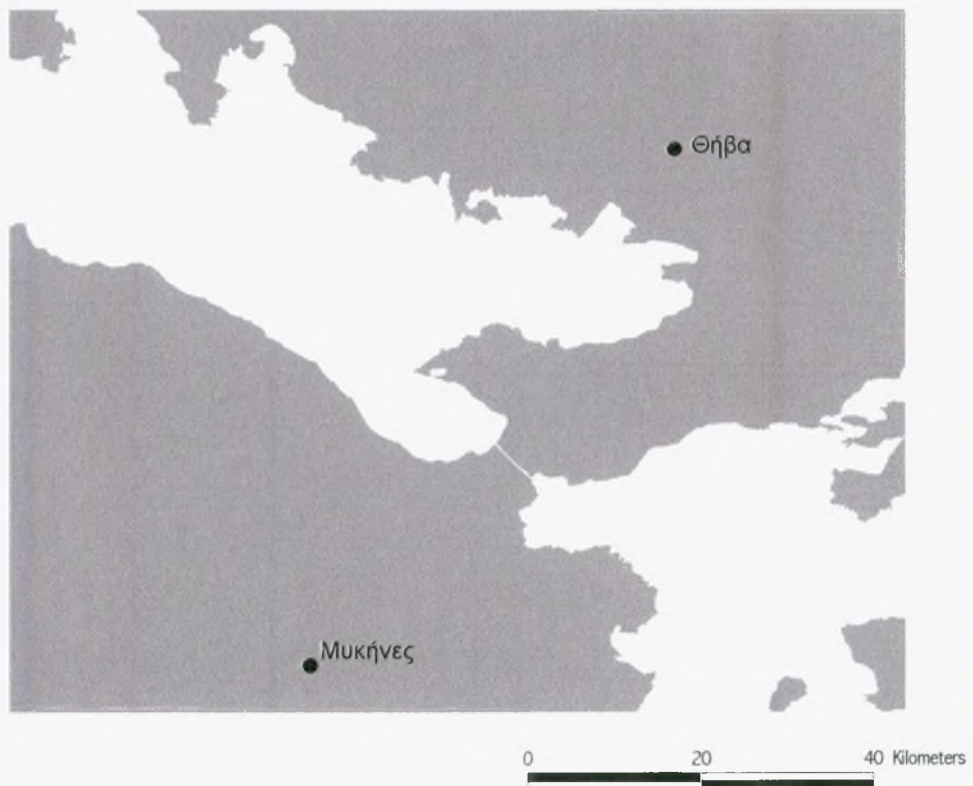
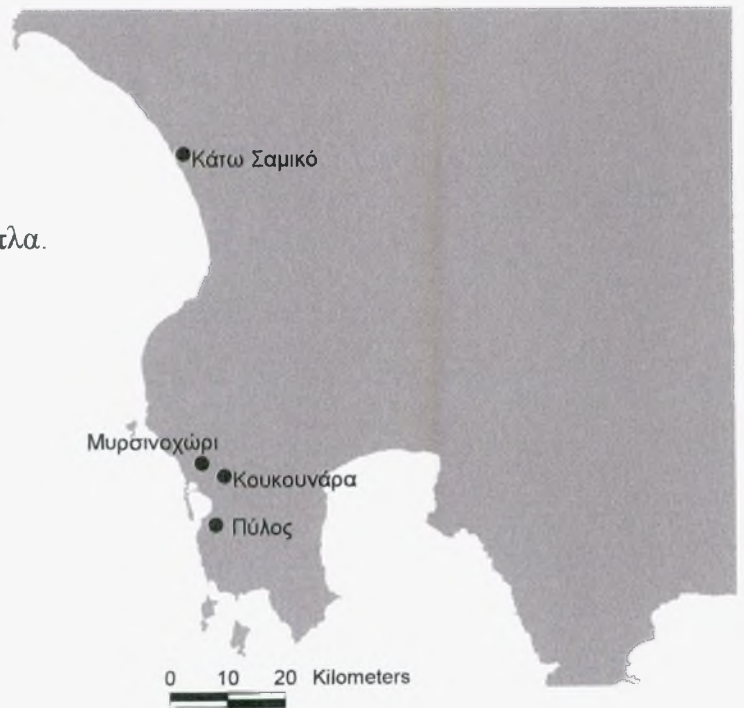


Χάρτης 1. Οι θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί τάφοι με όπλα.

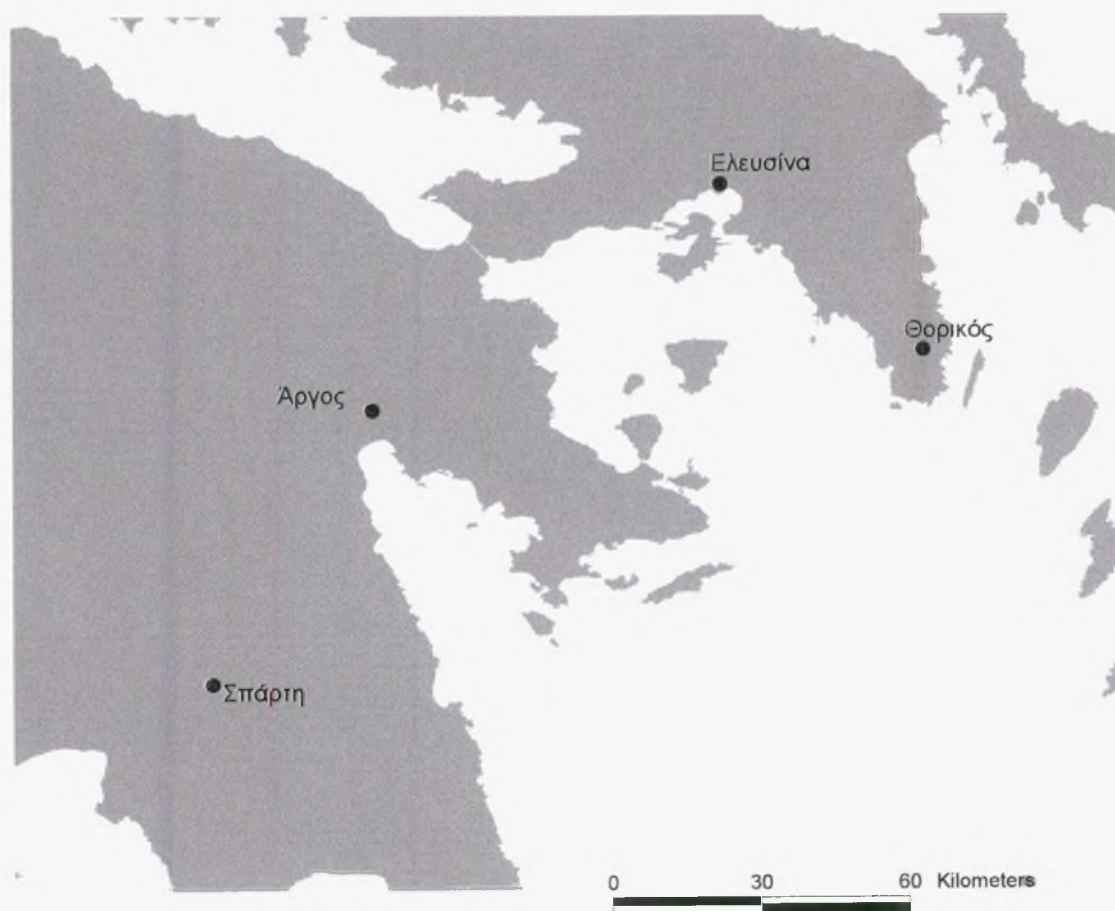


Χάρτης 2. Αριθμός τάφων σε κάθε θέση.

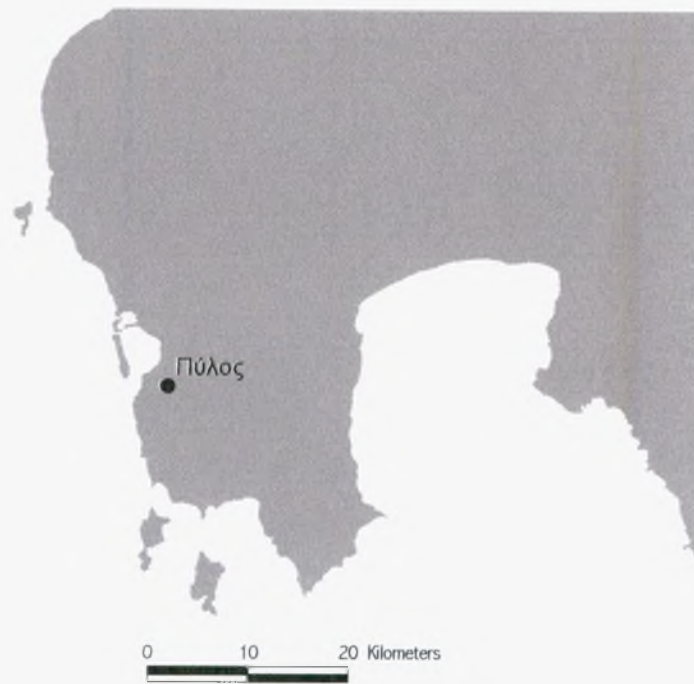
Χάρτης 3. Κατανομή θολωτών τάφων με όπλα.



Χάρτης 4. Κατανομή καθέτων λακκοειδών τάφων με όπλα.

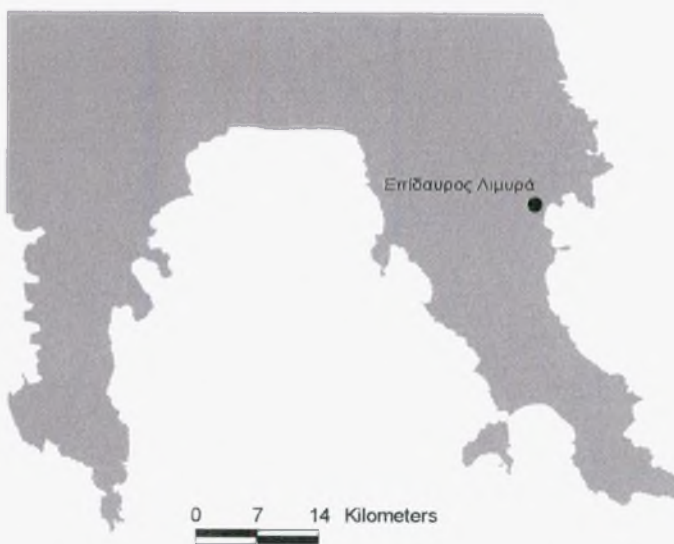


Χάρτης 5. Κατανομή κτιστών θαλαμοειδών τάφων με όπλα.



Χάρτης 6. Κατανομή λάκκων με όπλα.

ΚΛΙΜΑΚΑ : 1:856011



Χάρτης 7. Κατανομή θαλαμωτών τάφων με όπλα.

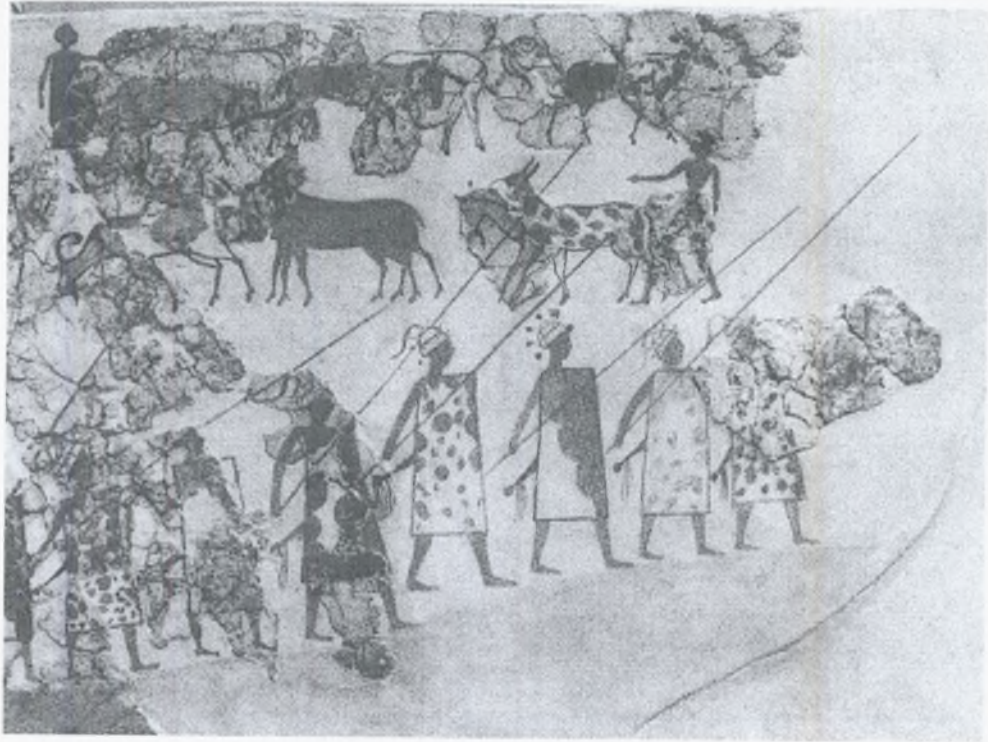


Χάρτης 8. Κατανομή κτιστών τάφων με όπλα.



Χάρτης 9. Κατανομή κιωτιόσχημων τάφων με όπλα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ



Εικόνα 1. Πυργόσχημες ασπίδες από δέρμα βοδιού. Λεπτομέρεια μικρογραφικής ζωφόρου από τη Θήρα με πομπή Μυκηναίων (c.1550 π.Χ.) (Βασιλικού 1995: 248).



Εικόνα 2. Χρυσή ψήφος με κοκκιδωτή διακόσμηση σε σχήμα οκτώσχημης ασπίδας, από το θολωτό τάφο IV στον Άνω Εγκλιανό (1500-1450 π.Χ.) (Taylor 1983: 138).



Εικόνα 3. Κεφαλή πολεμιστή που φέρει οδοντόφρακτο κράνος. Ελεφαντοστό (ΥΕ ΙΙΙ Μυκήνες) (Hood 1993: 156).



Τύπος Α

Τύπος Β

Εικόνα 4. Πρώιμα μυκηναϊκά ξίφη
(Taylor 1983: 140).



Εικόνα 6. Επένδυση λαβής ξίφους από τον
τάφο Δ του Ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών (1600-1550 π.Χ.)
(Βασιλικό 1995: 70-71· Μυλωνάς 1973: Πιν.90).



Εικόνα 5. Αυχμές δοράτων
(Taylor 1983: 140).





Εικόνα 7. Εγχειρίδια με ένθετη διακόσμηση από τους τάφους IV και V του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών (Μυλωνάς1983: 33).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον

ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA : American Journal of Archaeology

BSA : The Annual of the British School at Athens

OJA : Oxford Journal of Archaeology

ΠΑΕ : Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

TUAS : Temple University Aegean Symposium

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Angel, J.L., 1972, Human Skeletons from grave circles at Mycenae, σε Μυλωνάς, Γ., *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνηών*, 379- 394.

Βασιλικού, Ν., 1995, *Ο μυκηναϊκός πολιτισμός*.

Blegen, C., et al. 1973, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol.III.

Boyd, M., 2002, *Middle Helladic and Early Mycenaean mortuary practices in the southern an western Peloponnese*.

Cavanagh, W. M., Mee, C., 1998, *A private place: Death in prehistoric Greece*.

Chadwick, J., 1997, *Ο μυκηναϊκός κόσμος* (μτφρ. Πετρόπουλος, Κ.Ν.).

Courbin, P., 1981, Ο εν Ελλάδι πόλεμος κατά την άπω εποχήν συμφώνως προς τα αρχαιολογικά τεκμήρια, στο Vernant, J.P., *Προβλήματα Πολέμου εις την αρχαίαν Ελλάδα* (μτφρ. Καφετζοπούλου, Π., Κυριακή, Ν., Ανδριτσάκη, Δ.).

Dickinson, O.T.P.K., 1999, *Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού* (μτφρ. Παπαδόπουλος, Θ.).

Dickinson, O.T.P.K., 2003, *Αιγαίο Εποχή του Χαλκού* (μτφρ. Ξένος. Θ.).

Driessen, J., McDonald, C., 1984, Some military aspects of the Aegaeon in the late fifteenth and early fourteenth centuries B.C., *BSA* 79, 49-74.

French, E.B., Wardle, K., 2000, *Well Built Mycenae, fascicule 7, The Prehistoric Cemetery. Pre-Mycenaean and Early Mycenaean Graves*.

Graziadio, G., 1991, The process of social stratification at Mycenae in the Shaft Grave period: A comparative examination of the evidence. *AJA* 95, 403-440.

Heurtley, W.A. 1921-1923, The Grave Stelai, *BSA* XXV, 126-46.

Hood, S., 1980, Shaft grave swords: Mycenaean or Minoan? , *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1976), 233-42.

Hood, S., 1993, *Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα*, (μτφρ. Παντελίδου, Μ., Ξένος, Θ.)

Hooker, J.T., 1967, The Mycenae Siege Rhyton and the question of Egyptian influence, *AJA* 71, 268-81.

Iakovidis, S., 1981, Royal Shaft Graves Outside Mycenae, *TUAS* 6, 17-28.

Κασίμη-Σούτου, Μ., 1980, Μεσοελλαδικός τάφος πολεμιστή από τη Θήβα, *ΑΔ* 35 Α΄, 88-101.

Κορρές, Γ.Σ., 1976, Έρευναι ανα την Πυλίαν, *ΠΑΕ* 131, 253-283.

Κωστούρου, Μ., 1972, Μυκηναϊκά επιθετικά όπλα, *ΑΑΑ* V.

Lorimer, H.L., 1950, *Homer and the Monuments*.

Marinatos, S.N., 1957, A magnificent find of Homeric gold and gems from an unplundered tomb at Nestor's Pylos, including superb inlaid daggers, *Illustrated London News* 6 April 1957, 540-3.

Μαρινάτος, Σ. Ν., 1959, Ανασκαφή Πύλου, *ΠΑΕ* 114, 174-9.

Μαρινάτος, Σ. Ν., 1960, Ανασκαφή Πύλου, *ΑΔ* 16B, 112-9.

Μαρινάτος, Σ. Ν., 1964, Ανασκαφαί εν Πύλω, *ΠΑΕ* 119, 102-20.

Matthaus, H., 1980, Minoan Influence on the Greek Mainland During the Sixteenth Century B.C. and the Origins of Mycenaean Civilization, *TUAS* 5, 37-44.

Mee, C., Cavanagh, W. M., 1984, Mycenaean tombs as evidence for social and political organization. *OJA* 3, 45-64.

Morris, C.E., 1990, In Pursuit of the White Tusked Boar, in Hagg, R., Nordquist, G.C., *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*.

Μπανάκα-Δημάκη, Α., 1991, Πάροδος Περσέως ή Μεγάλου Αλεξάνδρου (οικόπεδο Δημ. Τρίκκα – Ανδρομάχης Κουτσαχείλη), *ΑΔ* 46 Β, 95-6.

Mylonas, G., 1951, The Figured Mycenaean Stelai, *AJA* 55, 134-47.

Μυλωνάς, Γ., 1973, *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*.

Μυλωνάς, Γ., 1975-76, *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Τόμος Α.

Μυλωνάς, Γ., 1983, *Πολύχρυσοι Μυκήναι*.

Παρλαμά, Λ., 1972, Καρποφόρα, *ΑΔ* 27 Β1, 262-4.

Papadimitriou, N., 2001, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*.

Sandars, N.K., 1961, The First Aegaeon Swords and Their Ancestry, *AJA* 65, 17-29.

Sandars, N.K., 1963, Later Aegaeon Bronze Swords, *AJA* 67, 117-53.

Snodgrass, A., 2003, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων* (Σταματοπούλου, Β.).

Σταϊνχάουερ, Γ., 2001, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*.

Taylor, W.D., 1972, Excavations at Ayos Stefanos, *BSA* 67, 205-270.

Taylor, W., 1983, *The Mycenaean*.

Tournavitou, I., 1995, The Shaft Grave Phenomenon: A dead End? In Gillis, C. et al. (eds.) *Trade and Production in Premonetary Greece : Aspects of Trade*, 137-44.

Treuil, R., Darcque, P., Poursat, J.Cl., Touchais, G., 1996, *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, (μτφρ. Πολυχρονοπούλου, Ο., Φιλίππα-Touchais, Α.).

Vermeule, E., 1983, *Ελλάς Εποχή του Χαλκού*, (μτφρ. Ξένος, Θ.).

Voutsaki, S., 1995, Social and political processes in the Mycenaean Argolid: The evidence from the mortuary practices. *POLITEIA (Aegaeum 12)*, 55-63.

Voutsaki, S., 1998, Mortuary evidence, symbolic meanings, and social change: A comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period, in Branigan, K., (ed), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*, 41-58.

Walter, H., 2001, The people of ancient Aegina.

Wright, J. C., 1987, Death and Power at Mycenae: changing symbols in mortuary practice. *THANATOS (Aegaeum 1)*, 71-184.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Blegen, C., 1949, Hyria, in *Commemorative Studies in Honour of Theodore Leslie Shear (Hesperia Supplement 8)*, 39-42.

-Λίστες αντικειμένων Ταφικού Κύκλου Α σε:

Karo, 1930, *Die Schachtgraber von Mykenai*.

-Για χρονολόγηση κεραμικής ΝΑ Πελοποννήσου βλ.:

Lolos, Y.G., 1985, *The late Helladic I pottery of the southwestern Peloponnesos and its local characteristics* (PhD thesis).



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ



004000074867